Orta Çağ'ın Batı ve Doğu'sunda İki Devlet Adamı:

Alcuin (ö. 804) ve Nizamü'l-Mülk (ö. 1092)

Two Statesmen in the West and the East of the Middle Ages: Alcuin (d. 804) and Nizam al-Mulk (d. 1092)

Murat TURAL*
ORCID: 0000-0002-1361-4656

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:

Tural, Murat. "Orta Çağ'ın Batı ve Doğu'sunda İki Devlet Adamı: Alcuin (ö.804) ve Nizamü'l Mülk (ö.1092)." *Tarihçi* 1, no. 1 (Ocak 2021): 79-111.

Özet

Bu makalede, Orta Çağ'da biri Batı'da (Alcuin) diğeri Doğu'da (Nizamül'l-Mülk) yaşamış olan iki devlet adamının karşılaştırmalı olarak faaliyetleri ele alınmıştır. Dolayısıyla araştırmanın merkezinde devletler (Franklar ve Selçuklular) ve onların liderleri değil, "ikinci adam"ları bulunmaktadır. Bu vesileyle mezkûr çağın bilge danışmanlarının gözünden bir dönem okuması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Franklar ve Selçukluların kimi hükümdarları sonraki kuşaklarda yalnızca isimleriyle anılmışlarken, Alcuin ve Nizamü'l-Mülk ikilisi hem kendi zamanlarına hem de ait oldukları kültüre sanıldığının çok üstünde bir karakter bırakmışlardır. Çalışmada yarıştırma değil, karşılaştırma esas alınmış; Franklar ve Selçukluların iki bilge danışmanın zamanına denk gelen olayları anlamlandırılmaya gayret edilmiştir. Araştırma neticesinde Alcuin'in daha sivil, Nizamü'l-Mülk'ün ise daha siyasi bir karakter olduğu kanaati belirmiştir. Bu noktada, söz konusu teşebbüsün bir karşılaştırma denemesi olduğu düşünülürse, farklı örnekler üzerinden apayrı sonuçlara ulaşma imkânının olduğunu da belirtmek gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Büyük Selçuklular, Franklar, Alcuin, Nizamü'l-Mülk.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, e-mail: murat.tural@omu.edu.tr

Abstract

In this article, the activities of the two statesmen, namely, Alcuin who lived in the west and Nizam al-Mulk who lived in the east, were addressed comparatively. Therefore, not the states (the Franks and the Seljuks) and their leaders but their "second men" were at the center of this research. In this respect, in the article, efforts were made to have an account of the period from the perspective of the wise advisers of the middle ages. While certain rulers of the Franks and Seljuks were recalled simply by their names, an imprint which was actually much deeper than it is supposed was left by both Alcuin and Nizam al-Mulk on both the time period and the culture in which they had lived. The study was based on having a comparison not a contest between the two statesmen, and efforts were made to make sense of the events taking place in the periods of the two wise advisers of the Franks and the Seljuks. As a result of this research, it was ascertained that Alcuin was a more civilian character whilst Nizam al-Mulk had a more political personality. At this juncture, considering that this initiative is a comparison attempt, it is indispensable to state also that reaching quite divergent results from different examples is likely.

Keywords: Middle Ages, Great Seljuks, Franks, Alcuin, Nizam al-Mulk.

Giriş

Araştırmacılarca tarih boyunca var olmuş devletlerin yükselişleri ve düşüşleri genellikle hükümdar eksenli bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu eğilim devletlerin istikrarlı yıllarının veya buhranlı dönemlerinin yegâne sorumlusu olarak idarenin en tepesinde bulunan kişiye odaklı bir tarih yazımının ortaya çıkmasının en temel nedeni gibi durmaktadır. Savaşlarda kazanılan başarılar, adaletin tesisinde gözetilen hassasiyet ve sosyo-kültürel alanlardaki atılımlar çoğu zaman liderlik etme başarısına yorulurken; yenilgiler, türlü başıbozukluklar ve yozlaşmalar yine bu yetersiz bakış açısına göre ehliyetsiz bir idarecinin işbaşında olmasıyla açıklanma yoluna gidilmekte, tabii olarak yukarıdaki kavrayış devletler tarihinin salt hükümdarlar tarihi şeklinde anlatılmasına sebebiyet vermektedir. Devletlerin çağdaşı olan veya hatıralarının henüz canlı olduğu zamanlarda ve coğrafyalarda eserlerini kaleme alan tarihçilerin belki de zorunlu olarak gözettikleri bu hassasiyetin modern zamanlara kadar korunması gerçekten şaşırtıcıdır. Söz konusu kavrayış yüzyıllar boyunca hem Doğu hem de Batı dünyasında geçerli olmuş, bu nedenle devletler siyaset sahnesinde çoğu zaman kurucu atalarının adıyla tanınırlık kazanmışlardır. Fakat bu çalışmada üzerlerine yoğunlaşılacak olan Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün mensubu oldukları Franklar ve Selçuklular için durum biraz farlılık arz etmektedir. Zira *Frank* bir topluluğa işaret etmekte iken, *Selçuk* (Bey) ise ölümünden on yıllar sonra şekillenecek olan bir siyasi teşekkülün kurucu atası olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan Alcuin, Frankların uzun yıllar Hristiyan dünyası içine dâhil etmeye çalıştıkları Anglo-Saksonların bir üyesi iken; Nizamü'l-Mülk, Selçukluların derin tesiri altında

kaldıkları Fars kültürünün en seçkin simalarından birisidir. İki ismin mezkûr devletlerin karakterine yapmış oldukları tesiri göz önünde bulundurursak, konunun fatihler ve fethedilenler ilişkisi açısından da tefekküre muhtaç olduğu gerçeği açığa çıkar. [1]

Gerçek şu ki, isimleri hafızalara kazınan hükümdarlara kıyasla ardında önemli bir iz bırakamadan göçüp giden liderlerin sayısı daha büyük bir yekûn tutmaktadır. Yine tarihte bazı hükümdarların zamanı söz konusu edilirken, o döneme âdeta damgasını vuran ikinci bir şahsiyetten bahsetme zorunluluğu ortaya çıkar. "Devletin ikinci adamı" olarak niteleyebileceğimiz bu kişilerin bazen ehliyetsiz bir hükümdar döneminde yaşadıkları için, bazen de mutlak otorite ile büyük bir dayanışma örneği sergilediklerinden dolayı tarihçilerce kaçınılmaz olarak tebcil edildiğine şahit olunur. Tarihsel dönem itibarıyla aralarında en az iki yüz yıllık bir zaman farkı olmasına rağmen, Şarlman-Alcuin ve Melikşah-Nizamü'l-Mülk eşleşmeleri yukarıda çizilen tabloda ikinci kategoriye girmektedir. Başlıktan da anlaşılacağı üzere, aşağıda mümkün olduğunca adı geçen devletlerin ikinci adamlarının gözünden bir dönem okuması gerçekleştirilecektir.

1. Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün Gözünden Nizam-ı Alem

Nizam-ı alem anlayışı her ne kadar Doğu dünyasına özgü bir ifade gibi görünse de benzer bir kavrayışın Batı'da da hüküm sürdüğü görülmektedir. Avrupa kıtasını düşündüğümüzde bu görevi ortadan kalkmasından evvel görünürde Roma İmparatorluğu ifa ediyordu. Batı Roma'nın çöküşünden sonra ise kısa sayılamayacak bir süre Doğu Roma'nın eski topraklara tekrardan egemen olma girişimleri devam etti. Hatta Vandallar gibi bazı Cermen kabilelerinin sonunu getiren Bizans'ın yıpratıcı darbeleri oldu. Fakat Avrupa kıtasında Batı Roma'nın ortadan kalkmasından Frankların özellikle ikinci hanedanının başa geçişine kadar papalık söz konusu anlayışın en önemli temsilcisi olarak kaldı. Frankların ikinci hanedanı olan Karolenjler devrinde ise dünyaya nizam verme görevini bizzat krallar devraldı. Avrupa'yı eski Roma zamanındaki istikrarına kavuşturan Şarlman döneminde bu düşünce en belirgin halini aldı. Endülüs'teki Müslümanlarla, İtalya'ya sızmaya çalışan Lombardlarla, kuzeyde Saksonlarla ve doğuda Avarlarla çetin mücadelelere girişen Şarlman doğal olarak Hristiyanlığın koruyucusu olarak kabul gördü. O dönemde kralın en yüksek derecede tebcilini sağlayan kişilerden birisi 782 yılında saraya giren ve çok geçmeden başdanışmanlık görevini uhdesine alan Alcuin idi.[2] Karolenj dönemi yazarlarına göre Avrupa'nın karanlık çağı Batı Roma'nın ortadan kalkmasıyla nihayete ermişti. Alcuin 793 yılında yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: *"Tüm Avrupa bir zamanlar Gotlar ve Hunların tahribatı*

[1] Daha önce tarafımdan yayınlanmış olan ve iki devleti belirli yönlerden karşılaştırmaya tabi tuttuğum "Selçuklular ve Franklar" adlı kitapta Alcuin ve Nizamü'l-Mülk ikilisi üzerine bir mukayesenin yapılabileceğini ifade etmiştim. Bkz. Murat Tural, *Selçuklular ve Franklar İslam'ın Kılıcı ve Hristiyanlığın Çekici* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 140-141. Bu makale bir anlamda, kitapta Alcuin'in siyaset dışı faaliyetleri için yaptığımız "kısır bir çaba" (s.142) aşırı yorumunun telafisi mahiyetindedir.

[2] Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751-987* (London: Longman, 1983), 161; Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2013), 444.

nedeniyle âdeta bir yangın yerine dönmüş ve ıssızlaşmıştı, Tanrı'ya şükürler olsun ki şimdilerde o gökteki yıldızlar gibi kiliseleriyle parıldamakta."[3] Esasında Şarlman ve çağdaşı ikonoklast Bizans imparatorları arasında pek bir fark yoktu. İki taraf da büyük hatalar işledikleri takdirde üzerlerine Tanrı'nın gazabını çekeceklerini düşünüyorlardı. Dolayısıyla mülklerinin mevcut yanlışlıkları ortadan kaldırdıkları müddetçe baki kalacağına, bunda gevşeklik gösterip görevlerini yapmazlarsa Tanrı'nın dilemesiyle barbar istilalarına maruz kalacaklarına ve krallıklarının çökeceğine inanıyorlardı. Bu yüzden Alcuin Britanya'daki Viking saldırısı haberleri üzerine barbar istilalarının yeniden başladığı uyarısını yapmıştı.[4]

Alcuin'in 790'lı yıllarda misyonerlik için daha fazla gayret sarf ettiğine şahit olunur. O, mektuplarında Avarların ve Saksonların hangi yöntemle ihtida ettirilmesinin Hristiyanlığın iyiliği için faydalı olacağını açıklar. Alcuin'e göre, inanç konusunda henüz emekleme aşamasında olan vahşi ruhları avlarken cazibe yüklü ifadelere başvurulmalıdır. Bu noktada Alcuin'in ihtidayı bir süreç olarak tanımlaması, kendisinin Augustine (ö. 430)'den esinlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır.[5] Alcuin'in yazınsal faaliyetlerine bakıldığında onun diğer bir mücadele sahasının heretikler meselesi olduğu görülecektir. Müslüman İspanya'da ortaya çıkan ve İsa'yı *evlatlık* olarak niteleyen Adoptionistleri bastırmak için Alcuin'in sarf ettiği çaba en açık şekilde onun mektuplarına yansımıştır.[6] Adoptionistlerin başını çeken kişiler Toledo piskoposu Elipandus ve Urgelli Felix'dir. Bu noktada önemli olan husus söz konusu isimlerin de Alcuin'i adeta çıbanbaşı addetmeleridir. Nitekim bu isimlerden birisinin iddiasına göre, Alcuin'in Aziz Martin ve Marmoutier'deki manastır mülklerinde çalışan 20.000 kölesi vardır.[7] Heretik olarak yaftalanan Elipandus, Alcuin bunu her ne kadar gerçek dışı bulsa da Şarlman'ın dini konularda aklını asıl çelenin Alcuin olduğunu düşünmektedir.[8] Alcuin ise Elipandus'un iddialarına şu şekilde karşılık vermiştir: *"Şarlman, inanç konusunda Katolik, kudret bakımından bir kral, nasihatçi olarak bir rahip ve özgür sanatlarda bir filozof idi. Sahip olduğu iki kılıçla kiliseyi heretiklere ve putperestlere karşı muhafaza etmekteydi."*[9]

Alcuin her ne kadar düşmanlara karşı kralın özverili mücadelesinden bahsediyorsa da onlara merhametle yaklaşılmasının daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Nitekim onun Şarlman'a

---

[3] Brown, *The Rise of Western Christendom*, 439. Ayrıca bkz. Stephen Allott, *Alcuin of York* (York: The Ebor Press, 1987), 37 (Letter 26)
[4] Brown, *The Rise of Western Christendom*, 440.
[5] Alcuin'in Saksonlar ve Avarlar temelinde din değiştirme meselesine yaklaşımı için bkz. Murat Tural, "Şarlman Zamanında Hristiyanlığın Yayılışı: Çifte Kılıç Mı, Gönül Dili Mi?" *History Studies* 12, no. 3 (2020): 1223-1228.
[6] Bu konu hakkında bkz. Murat Tural, "Adoptianizmin Ortaya Çıkışı ve Alcuin'in Adoptianizm Karşıtı Faaliyetleri", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15, no. 1 (2020): 29-31.
[7] Rachel Stone, *Morality and Masculinity in the Carolingian Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 178, 218.
[8] David Ganz, "Theology and the Organisation of Thought." *The New Cambridge Medieval History* II, ed. Rosamond McKitterick (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 765.
[9] Ganz, "Theology and the Organisation of Thought", 784.

yazdığı bir mektup[10] "Hristiyanları koruyun ve İsa'nın kiliselerini muhafaza edin, Her Şeye Egemen Tanrı'nın lütfu sizi putperestlere karşı üstün kılacaktır" cümlesiyle başlamaktadır. Alcuin sonra meşhur Romalı şair Vergil'in (Virgil) "Halkını koru, gururu mağlup et" şeklindeki sözünü aktarmıştır. Alcuin'e göre, Vergil'in şiirinden daha değerli olan Müjde'nin öğretisi takip edilmelidir. Arkasından Alcuin'in İncil'den iki ayeti misal getirdiğine şahit olunur: "Ne mutlu merhametli olanlara, çünkü onlar merhamet bulacaklar" (Matta 5, 7); "Babanız merhametli olduğu gibi, siz de merhametli olun" (Luka 6, 36).

Nizamü'l-Mülk'ün Selçuklular içindeki kariyer basamaklarına bakıldığında Alcuin'in tecrübe etmiş olduğu deneyim ile benzerliklerin olduğu görülecektir. Alcuin Frankların azılı düşmanları olan Anglo-Saksonların bir üyesidir ve sonradan Franklar safına katılmıştır. Benzer şekilde aslen Fars asıllı olan Nizamü'l-Mülk ise babasıyla birlikte Selçukluların Dandanakan Savaşı (1040)'nda nihai zafer elde ettikleri düşman Gaznelilerin hizmetinde olan bir şahıstır ve mezkûr savaştan sonra Selçuklular arasına dâhil olmuştur. 735 yılında doğan Alcuin'in 780'lerin başında Şarlman'a katıldığı düşünülürse, 1018 doğumlu olan Nizamü'l-Mülk 1040'tan hemen sonra Selçukluların hizmetine girdiğinde Alcuin'in ancak yarı yaşında olduğu hesap edilir. Bununla birlikte belirtilen devletler içinde iki şahsın aktif bir şekilde görev almaya başladıkları yaşın 45 olduğu ortaya çıkar, zira Nizamü'l-Mülk de Selçukluların ilk sultanı Tuğrul'dan sonra taht mücadelesini kazanan Alp Arslan tarafından 1063 yılında vezir olarak tayin edilmiştir.

Orta Çağ'ın iki önemli "ikinci adamı"nın kariyer başlangıçları arasındaki bu şaşırtıcı benzerlik onların ilerleyen yaşlarında siyaset sahnesinde karşılaştıkları başka durumlarda da açığa çıkar. Fakat bir noktayı evvela izah etmek gerekir ki, Nizamü'l-Mülk Alcuin'e göre daha siyasi bir kimliğe sahiptir; buna karşın Alcuin'in sivil tarafı Nizamü'l-Mülk'e kıyasla daha kuvvetlidir. Şüphesiz Nizamü'l-Mülk'ün siyasi kimliği ağır basan bir karakter olması onun askeri yeteneklerine de olumlu manada etkide bulunmuştur. Alp Arslan ve halefi Melikşah'a toplamda otuz yıl vezir olarak hizmet eden Nizamü'l-Mülk birçok muharebe içinde yer almıştır. Nitekim o, Malazgirt Savaşı hariç Alp Arslan'ın bütün seferlerine iştirak etmiştir.

Franklar gibi Büyük Selçuklu siyasi tarihi de sık sık veraset savaşlarına sahne olmuştur. Alcuin hizmet süresi boyunca böyle bir mücadelenin içinde taraf olmak gibi bir durum ile karşı karşıya kalmamışken, Nizamü'l-Mülk'ün ise idarenin asli mekanizmasındaki olaylara çoğu zaman hanedanın bir üyesinden daha fazla tesir ettiğine şahit olunur. Melikşah amcası Kavurt ile olan çekişmesinde kaynakların belirttiğine göre insafa gelecekken, vezirin araya girmesiyle amcaya bundan sonrası için yaşam hakkı tanınmamıştır.[11] Nizamü'l-Mülk'ün vezirliği Alp Arslan'ın

[10] Bkz. Allott, *Alcuin of York*, 86-88 (Letter 71)
[11] Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân (Selçuklular)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 189; Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nubbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin

vasiyetiyle bir sonraki sultan döneminde garantiye alınmıştı. Nizamü'l-Mülk benzer şekilde Melikşah'tan sonra başa geçmesi muhtemel kişiler arasında Melikşah'ın da gönlünde olan en büyük oğul Berkyaruk'u desteklemiştir. Verdiği bu destek Nizamü'l-Mülk ile sultanın eşi Terken Hatun'un arasını bozmuştur.[12] Vezirin 1092 yılında gerçekleşen ölümünden sonra Selçukluların neredeyse zevaline kadar onun oğullarının devlete vezir olma sevdası sürmüştür.[13] Babalarının aziz hatırası nedeniyle olsa gerek taht mücadelesine girişen her bir hanedan üyesi de onun oğullarından bir tanesini kendilerine vezir tayin etmişlerdir. Bir düzine oğlun servet ve siyasi ihtiraslar nedeniyle birbirlerine olan düşmanlıkları ise daha çok yıkıcı bir özellik arz etmiştir. Özetle, sunulan bu tablo, Alcuin'e kıyasla Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinin ikinci adamı olan Nizamü'l-Mülk'ün siyasi yönünün ne derece kuvvetli olduğunu meydana koymaktadır. Dolayısıyla Nizamü'l-Mülk harici düşman karşısında nasıl ki sultanların yanında yer alan bir savaşçı ise, iç çekişmeler esnasında da tarafını belli eden güçlü bir siyasi kimlik olarak belirmiştir.

Nizamü'l-Mülk'ün siyaset sahnesinde bu derece aktif rol alması Alcuin'e kıyasla onun iç düşmanlarını daha fazla çoğaltmıştır. Ona yönelik eleştiriler ve olumsuz haberler Melikşah zamanında had safhaya ulaşmışsa da, Alp Arslan döneminde de onu gözden düşürme çabalarına şahit olunmaktadır. Dikkat çeken nokta ise hem Alp Arslan hem de Melikşah zamanındaki bu türden karalamalardan vezirin büyük oranda karizmasını koruyarak çıkmış olmasıdır. Nitekim Alp Arslan'ın seccadesine onun hakkında bırakılan ihbar kağıdında yazılanların doğruluğunu bile araştırmaya gerek duymayan sultan, sadece üstü kapalı olarak sözü edilen şeylerin doğruluğu hâlinde Nizamü'l Mülk'ün kendisine çeki düzen vermesini istemiştir.[14] Melikşah'a yaptığı yirmi yıllık vezirlik döneminde ise Nizamü'l-Mülk'ün artan kudretiyle orantılı olarak onun düşmanlarının sayısı da katlanmıştır. Damadı Ebu'l-Mehasin, rakibi Tacü'l-Mülk ve sultanın küçük yaştaki oğlunun arkasında durmadığı için Terken Hatun Nizamü'l-Mülk'e kin beslemiştir. Vezir, Merv şehrine yönetici atama hadisesinde ise bizzat sultan Melikşah'la karşı karşıya gelmiş, Tac ve Divit Olayı adıyla maruf bu hadisede taraflar âdeta birbiriyle restleşmiştir.[15] Tüm bu olaylar düşünüldüğünde, Nizamü'l-Mülk'ün önemli bir mesaisini iç düşmanlara/düşmanlarına karşı harcadığı görülmektedir.

Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 48-50; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr* I, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 123-125.

[12] Seyyid Cevad Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk* (Tahran: Behzad, 1375), 31, 34.

[13] Bu konu hakkında bkz. Murat Tural, "Büyük Selçukluların İnhitatında Nizam'ül-Mülk'ün Oğulları Faktörü." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, no. 67 (Mart 2020): 99-116.

[14] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* X, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 79-80.

[15] Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye,* çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 47-48; Kâmâl Al-Din İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih-i Halab*, Yay. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 85; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 187-188.

Devlet içinde mevki ve makam odaklı sürüp giden söz konusu çekişmelerden farklı olarak, Nizamü'l-Mülk ve sultanın ölümlerinden yalnızca iki yıl önce ortaya çıkan Hasan Sabbah liderliğindeki Batıniler de Selçukluları ziyadesiyle yıpratmışlardır. Dolayısıyla Alcuin'in Adoptianizm vb. heretik gruplar üzerine harcadığı mesainin benzerini Nizamü'l-Mülk'ün de gayretleriyle Selçuklular Batınilere karşı sarf etmişlerdir. Dikkat çeken nokta ise Adoptianizm ile mücadeleyi papalıktan ziyade Frankların üzerine alması gibi, Batınilerle yapılan mücadeleyi de Abbasilerden çok Selçukluların üstlenmiş olmalarıdır.

Düşmanlarının gözünden Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün algılanışları ise birbirinden pek farklı değildir. Yukarıda Adoptionistlerin asıl fitne kaynağı olarak Şarlman'ın başdanışmanı olan Alcuin'i gördükleri belirtilmişti. Alcuin'in sahip olduğu kölelerin sayısının 20.000'i bulması da onların eleştirdikleri diğer bir husus idi. Bu nokta gerçekten ilginçtir, zira gerçekliği şüpheli olan Hasan Sabbah'ın Melikşah'a yazdığı mektupta da benzer ifadelere rastlanılır. Mezkur mektupta Hasan Sabbah sultanın aklını asıl çelenin vezir Nizamü'l-Mülk olduğunu düşünür[16], 20.000'i aşkın kölesinin bulunduğunu ise diğer kaynaklar belirtmişlerdir.[17]

Özetle, her iki tarafta da sapkın olarak damgalanan grupların, *ortodoks* iktidarın kendilerine karşı olan savaşlarını anlamlandırmaya çalışırken mücadele ettikleri devlet içinde bir fitne kaynağı ilan ettikleri görülmektedir: Alcuin ve Nizamü'l-Mülk. Sapkın ilan edilen mezkûr grupların talihleri ise birbirinden epey farklılık arz etmiştir. Zira Adoptionist tartışmanın ömrü başdanışman ve kralın hâkimiyet dönemi ile sınırlı kalsa da, Batıniler Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına tanıklık etmişlerdir. Diğer taraftan Alcuin'in vefatı doğal ölüm ile gerçekleşmiş iken; başka şüpheler bulunsa da, meşhur Selçuklu vezirinin sonu büyük ihtimal Batıniler elinden hazırlanmıştır.

2. Hükümdarların Dini Makamlar ile Kurdukları İlişkilerde Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün Rolü

Papalık ve *hilafet* kurumlarının varlığından da anlaşılacağı üzere, Orta Çağ'da hem Batı hem de Doğu'da meşruiyet kaynağı olan yapılar dini hassasiyetler üzerine temellenmiştir. Ancak bu iki teşekkülün ortaya çıkışlarında daha ziyade siyaset belirleyici olmuştur. Batı'da papalık Roma İmparatorluğu'nun inkırazını fırsata çevirerek meydan okumasını gerçekleştirirken; Doğu'da daha Hz. Muhammed zamanındaki sürtüşmelerden beslenen hilafet ise saltanatla özdeşleşen idaresini Müslümanlar arasında yükselen itirazlara rağmen tesis etmiştir. Başlangıçlar böyle iken papalık ve hilafetin kaderlerinin birbirinden epey farklılık arz ettiği görülür. Zira papalık hâlihazırda ilk meydana çıktığı arazide varlığını koruyan bir özelliğe sahipken, çağlar içinde farklı ellerde ve coğrafyalarda temsil edilen hilafet ise sonunda hakiki bir zevali deneyim etmiştir.

[16] Mehmed Şerafeddin "Fatimiler ve Hasan Sabbah." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, no. 4 (1926), 29.
[17] el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 46. Doğu ve Batı'da 20.000 sayısına odaklanılması ilginçtir. Hasan Sabbah da Selçuklu elçisine gözdağı vermek için 20.000 fedaisinin olduğunu söyler. Bkz. Mehmed Şerafeddin "Fatimiler ve Hasan Sabbah", 23.

Dini makamlardan kasıt, yukarıdaki kısa izahtan da anlaşılacağı üzere *papalık* ve *hilafet*'tir. Başlangıçları her ne kadar siyasi kaygılar üzerine temellense de şurası bir gerçektir ki, hilafet papalık benzeri meşruiyet dağıtma özelliğine çok sonraları kavuşabilmiştir. Batı ve Doğu'da bu manada verilebilecek en iyi örnekler Franklar ve Selçuklular zamanlarına tekabül etmektedir. Zira taç giydirme, takdis vb. şekillerde gerçekleşen koruyucu inşa etme hamleleri adı geçen devletler zamanında deneyim edilmiştir. Şarlman ve Tuğrul'un saltanatları döneminde gerçekleşen söz konusu tecrübelerin dini makamların sıkışık vaziyette bulundukları esnada vuku bulması ise tesadüfi değildir.[18] Yukarıda çizdiğimiz tabloya duygusal hassasiyetler kaynaklı itirazlar gelebilecekse de, iki kurumun Batı ve Doğu'daki serencamı genel hatlarıyla böyledir.

Bu ilişkinin doğasına bakıldığında baş aktörler bir tarafta papa ve kral diğer tarafta halife ve sultan gibi gözükmektedir. Seküler idarecilerin hizmetinde bulunan ve devlet içerisinde *ikinci adam* mevkiini işgal eden Alcuin ve Nizamü'l-Mülk gibi şahsiyetlerin, dini ve siyasi liderler arasındaki iletişimi kuvvetlendirmeye yönelik azami gayret gösterdiklerine dair sanki çağdaş tarih yazımında bir kamuoyu oluşmuş gibidir. İki devletin dini makamlarla ilişkilerinde elbette birçok faktör ve daha başka şahıslar da belirleyici olmuşsa da, aşağıda merkeze Alcuin ve Nizamü'l-Mülk alınarak bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Alcuin gerçekten de dini yönü ağır basan bir karakterdir. Nitekim o bir yazısında[19] daha ilk baştan okuyucularını şu sözlerle uyarma gereği duymuştur: "Hakiki mutluluğa erişmek isteyenler için iman her şeyden önce gelmelidir." Alcuin devamında kaynağının Kutsal Kitap olduğunu beyan etmiştir: "İman olmadan Tanrı'yı hoşnut etmek imkânsızdır" (İbraniler 11, 6). Benzer görüşlerinden dolayı bazı araştırmacılar Alcuin'i, İncil yasasını içinde bulunduğu dünyaya tatbik etmek isteyen biri olarak tarif etmişlerdir.[20] Karolenjler kendilerini yeni İsrailoğulları olarak görmekteyken Alcuin'in de yazılarıyla buna katkı sunması yine onun dini hassasiyetlerinin önemli

[18] Bkz. Tural, *Selçuklular ve Franklar*, 147-148.

[19] Bkz. John Cavadini, "The Sources and Theology of Alcuin's 'De Fide Sanctae et Indıvıduae Trinitatis.'" *Traditio*, vol. 46 (1991): 127.

[20] Mary Garrison, "The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne." *The Uses of the Past in the Early Middle Ages,* ed. Y. Hen-M. Innes (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 147. Alcuin de bir yazısında "kutsal babaların ayak izlerini" takip etmekten başka bir şeyi düşlemediğini ifade etmiştir. Richard E. Sullivan, "The Context of Cultural Activity in the Carolingian Age." *The Gentle Voices of Teachers: Aspects of Learning in the Carolingian Age*, ed. Richard E. Sullivan (Columbus: Ohio State University Press, 1995), 53, 76. Diğer taraftan Alcuin'in dindarlığına halel getirebilecek bazı rivayetlerden kaynaklar bahsetmişlerdir. Bu noktada dinlerin ve onların içinde yeşerdiği kültürlerin neyi yasak ettiği ve neyi hoş gördüğü meselesi önem arz etmektedir. Zira Alcuin'in şaraba meylini gösteren örnekler mevcuttur. O, bir defasında ülkesine gidince şaraptan yoksunluk çekmiş ve Şarlman'ın tabibine bu ihtiyacından bahsetmiştir. Heinrich Fichtenau, *The Carolingian Empire: The Age of Charlemagne,* trans. Peter Munz (New York: Harper Torchbooks, 1964), 92. Riche de, Alcuin'in yakın arkadaşı Theodulf'a "asmaların babası" şeklinde lakap taktığını söyler ancak ona göre Alcuin bu konuda aşırıya kaçan biri değildir, genelde derslerden ve ilahi okumadan evvel sesini açmak için şaraba başvurmuştur. Pierre Riche, *Daily Life in the World of Charlemagne* (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1978), 140, 175. Nizamü'l-Mülk'ün şaraba olan mesafesine bir örnek için bkz. Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mirhând, *Ravzatu's Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye),* çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 135.

bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Alcuin'in gözünde Şarlman "Yeni Davud"[21] ve "ürünün sahibi"dir.[22]

Alcuin her ne kadar Şarlman ile zamanı paylaşmaktan memnun ise de, yazılarından anlaşıldığı kadarıyla manastır hayatına olan tutkusuyla Şarlman'a karşı olan sorumlulukları arasında bir ikilem yaşadığı da vakidir. Alcuin'e göre saray hizmetlerinin yükü, birçok rahibi dışarıda vaaz etmek görevinden alıkoymaktadır. Hatta o 801 yılında Şarlman'a yazdığı bir mektupta manastırlarda idareci olmayı gönülden istemediğini, tam dünyalık işlerden uzaklaşmayı düşünürken kralın beş sene önce (796) onu Aziz Martin Manastırı'na yönetici olarak atadığını, zaman zaman bu türden ağır meşguliyetlerden sıyrılmayı hayal ettiğini söylemiştir.[23] Ancak yine de mutlu olmak için çok büyük sebepler vardır: *"Havariler, pagan imparatorlar zamanında yaşamışlar ve dünyadan el etek çekmişlerken, onlar, kilisenin hukukunu koruyan dindar bir imparatorun hizmetinde bulunmakla müşerref olmaktadırlar.'*[24] Alcuin bir çeşit hümanizm örneği sergileyerek yoksulluğu övgüye değer bulmaktaydı. Bu yüzden Alcuin'in hermitlere karşı özel bir ilgisi vardı ve meşhur York Şiiri'nde Balthere ve Echa'nın yaşantısını öven ifadeler kullanmıştı. Hatta inziva hayatına düşkünlüğü sebebiyle bazılarınca ilk hümanist olarak kabul edildi.[25] Ancak bunu kendi hayatına ne derece tatbik edebildi orası tartışmalıdır, zira son zamanlarında en önemlisi Tours'da olmak üzere birçok manastır mülkü onun elinin altında idi.[26]

Alcuin'in dini kaygılarının güçlü bir şekilde hissedildiği diğer bir alan da, onun çeşitli papalara gönderdiği mektuplarda tercih ettiği zarif üsluptur. Zira 794'te I. Hadrian ve 796'da III. Leo'ya (795-816) gönderdiği mektuplarda bir taraftan kendi suçları için bağışlanma dilerken, diğer taraftan da zatını kilisenin-papanın kuzusu olarak gördüğünü beyan etmiştir.[27] Bilindiği üzere Şarlman'a 800 yılında taç giydirilmesinin arifesinde papa III. Leo muhalifleri tarafından kuşatılınca Roma'dan kaçmak/kaçırılmak zorunda kalmış ve Paderborn'daki sarayında Şarlman ile bir görüşme yaptıktan sonra makamına tekrardan kavuşabilmiştir. Dönemin canlı tanığı olan Alcuin'in Hristiyan âleminde yankı uyandıran bu olay karşısında sessiz kalmadığı görülmektedir. Nitekim yakın arkadaşı Salzburg piskoposu Arn'a 799 yılında yazdığı bir mektupta Alcuin, *"Bu dünya birçok gailelilere, değişmelere ve üzüntü verici hadiselere şahitlik etti, İsa'nın Kilisesi'ne sadece putperestlerce*

[21] Bu konuda özellikle bkz. Garrison, "The Franks as the New Israel?", 114-161.
[22] Mary Alberi, "The Evolution of Alcuin's Concept of the *Imperium Christianum.*" *The Community, the Family and the Saint: Patterns of Power in Early Medieval Europe,* ed. J. M. Hill-M. Swan (Turnhout: Brepols, 1998), 17. "Ürünün sahibi" yakıştırmasının esin kaynağı için bkz. Matta 9, 38.
[23] Bkz. Allott, *Alcuin of York*, 84 (Letter 67)
[24] Mary Alberi, "'The Better Paths of Wisdom': Alcuin's Monastic 'True Philosophy' and the Worldly Court." *Speculum* 76, no. 4 (2001): 896.
[25] Fichtenau, *The Carolingian Empire*, 85.
[26] Riche, *Daily Life in the World of Charlemagne*, 85.
[27] Allott, *Alcuin of York*, 108-109 (Letter 98, 99)

değil yoldan sapmış kardeşlerimiz eliyle de saldırılar oldu'[28] derken söz konusu olaya atıf yapmış olmalıdır. Alcuin yine Arn'a gönderdiği diğer bir mektupta aynı olaya temas etmiş ve sağlığının izin vermesi durumunda ilk ziyaret etmek istediği kişinin papa III. Leo olduğunu söylemiştir. Alcuin devamında papayı yerinden etmek isteyen Roma aristokrasisini konu edinmiş, İncil'e (Yuhanna 8, 7) de atıf yaparak mektubunu şöyle bitirmiştir: "İçinizden kim günahsızsa, ilk taşı o atsın."[29]

Alcuin'in Şarlman'a yazdığı mektuplar içerisinde de papanın durumuna temas ettiği görülmektedir. Hatta o Şarlman'a gönderdiği bir mektupta, Bizans imparatoru VI. Konstantin'in annesi Irene tarafından tahttan uzaklaştırıldığını ve imparatorun yabancılar değil, kendi insanları ve şehri tarafından terk edildiğini söylemekle, papanın durumunu krala hatırlatmak istemiş olmalıdır. Mektubun devamında Alcuin konuyu Şarlman'a getirmiş ve İsa'nın kiliselerinin güvenliğinin ona bağlı olduğunu söylemiştir. Zira günahkârları cezalandıracak olan kraldan başkası değildir. İncil'de geçen "son günlerde çetin anlar yaşanacaktır" (Timoteos 2, 3.1) kehaneti, Alcuin'e göre gerçekleşmektedir. Bunlar Tanrı korkusu olmayan, ilimden nasibini almamış ve sevgiden mahrum insanların ancak yapabileceği işlerdir.[30]

Görünen o ki bu çetin zamanlarda aslında Şarlman'a mesafe yönünden biraz uzak olan Alcuin'in endişeleri bir hayli artmıştır. Zira o 796 yılında Tours Manastırı'na idareci olarak atanmıştır. Alcuin, Şarlman'a yazdığı başka bir mektupta yine Roma'daki durumu anlamlandırmak isterken Kutsal Kitap'a atıf yapmıştır: "Kavgacı kadınla aynı evde oturmaktansa, damın köşesinde oturmak yeğdir" (Özdeyişler 21, 9). Alcuin ikamet ettiği Tours'un güvenli oluşuna şükretmiş, Roma'nın yaşadığı buhranın kralı bile Almanya'yı bırakıp oraya gitmeye sevk ettiğini söylemiştir. Mektubunu ise şu şekilde nihayete erdirmiştir: "Ey sevgili Davud, İsa seni bağışlasın/krallığın kutlu, saadetin göklerde olsun."[31]

Alp Arslan ve Melikşah devirlerinin tartışmasız ikinci adamı olan Nizamü'l-Mülk'ün de Şarlman'ın başdanışmanının taşıdığı dini hassasiyetlerin benzerine hatta daha fazlasına sahip olduğu görülmektedir. Fakat şunu baştan ifade etmek gerekir ki, Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün mensubu oldukları Franklar ve Selçukluların dini hayatlarına tesir eden belirleyiciler birbirinin aynı değildir. Temelde Alcuin'in uhdesinde olmak üzere Frankların ve papalığın heretik addettikleri Adoptionistler ve putperest olan Saksonlar ve Avarlar ile mücadeleleri söz konusu olmuştur. Bu noktada Alcuin'in inanç konusunda papalık ile aralarında bir ihtilaf yoktur. Adoptionistlerin karşısına Selçuklu arazisinde Batınileri konumlandıracak olursak, hilafet ve Nizamü'l-Mülk'ün

[28] Allott, *Alcuin of York*, 110 (Letter 101)
[29] Allott, *Alcuin of York*, 110 (Letter 102)
[30] Allott, *Alcuin of York*, 110-111 (Letter 103)
[31] Allott, *Alcuin of York*, 86-88 (Letter 71)

şahsında Selçukluların mücadele ettikleri yapı o zamanda birdenbire ortaya çıkan bir hizip şeklinde anlamlandırılmamalıdır. Selçukluların daha ilk sultanları zamanında hilafet başkentini Şii Büveyhilerden kurtarmış olmaları, ister siyasi isterse dini hassasiyetle açıklanmaya çalışılsın, bundan sonrası için mezkûr devletin idarecilerine önemli bir sorumluluk yüklemiştir. Frankların Şarlman ve Alcuin zamanında sıkışık durumda olan Papa III. Leo'yu müdafaa etmeleri ise, heretik görüşlerin bastırılmasından sonra gerçekleşen bir durumdur. Özetle, Avrupa'da *ortodoks*luğundan artık şüphe edilmeyen Frank idarecileri papalık tarafından tebcil edilmişlerken; Selçuklularda daha ilk sultan zamanında benzer bir durum yaşanmış, Melikşah-Nizamü'l-Mülk birlikteliğinin hüküm sürdüğü yıllarda ise mücadele sahası *ortodoks* olmayan görüşlere çevrilmiştir.

Selçuklu vezirinin hilafet-saltanat ilişkilerinde nasıl bir rolünün olduğu konusunda ise farklı çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu manada onun hilafet ile saltanatın uyumu noktasında azami gayret gösterdiğini düşünen araştırmacılar çoğunluktadır. Fakat bu noktada şu hususa dikkat çekmek lazımdır ki, bu bağ sanıldığı kadar sıkı değildir. Franklarda nasıl ki seçilmiş halk inancının varlığı onları hükümranlığın kaynağı noktasında -papalıktan öte-Tanrı'nın takdiri yaklaşımına itmişse; Selçuklularda da aynı hassasiyetin mevcudiyeti hilafet ile aralarına önemli bir mesafe koymalarını gerekli kılmıştır. Nitekim *Siyasetname*'de birçok konu hakkında detaya giren Nizamü'l-Mülk, hiçbir zaman Abbasi halifelerini meşruiyet noktasında görev tevdi eden bir konuma yerleştirmemiştir.[32] Aksine eserde *kut* anlayışının daha ilk başlarda zikredilmesi, belki üstü örtülü olarak yapılan bir gönderme nazarından konuyu tekrardan düşünmeye muhtaç bırakmaktadır.

Şüphesiz bu bakış, yine Nizamü'l-Mülk'ün eserinde zikrettiği "din-padişahlık kardeşliği"[33] mefhumunu sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Nizamü'l-Mülk'ün belki kimliğinin de etkisiyle buradaki ve birçok değerlendirmesindeki esin kaynağı Sasaniler'dir.[34] Zerdüştlüğü devlet dini olarak sahiplenen Sasani kralı I. Erdeşir (ö. 242)'in "Devlet ve din ikiz kardeşlerdir; biri olmadan diğeri düşünülemez, din saltanatın temeli, kral ise dinin muhafızıdır"[35] sözleri, Selçuklu veziri

---

[32] Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk*, 132; Abbas Sarafrazi, "Tesir-i Siyasetname-yi (Siyerü'l-Müluk) Hace Nizamü'l-Mülk ber-Sahtar-i Hükümet-i Selcuki." *Mecelle-yi Pejuheşha-yı Tarihi-i İran ve İslam*, 13, (1392): 62.

[33] Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme,* haz. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 43 (Farsça kısım, 62). Melikşah'ın *kut* anlayışı gereği ilahi kaynaklı methini vezirden başka dönemin meşhur şairi Muizzî (ö. 1124?) de yapmıştır. Bkz. Muhammed Rıza Piri-Mahbub Mehdeviyan, "Muizzi ve Mesele-yi Meşruiyet-i Melikşah."*Pejuheş-i Tarihname-yi İran ba'd ez-İslam*, 19, 1398, 49-68.

[34] Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk*, 42.

[35] Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran* (London: I.B.Tauris, 2008), 324-325; J. P. de Menasce, "Zoroastrian Pahlavi Writings", *Cambridge History of Iran, The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods,* vol. 3 (2), ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 1183; J. P. Asmussen, "Christians in Iran", *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, vol. 3 (2), ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 933; Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 28-29; Malihe Sattarzade, *Selcukiyan (K. 431-590)* (Tahran: Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-i İnsani-yi Danişgahha, 1392), 90; Muhsin Mürselpur-Hüseyin Şir Muhammedi, "Tesir-i Enderzha-yi Ardeşir-i Sasani ber Siyasetname-yi Hace Nizamülmülk." *Mecelle-yi Mütalaat-ı İrani*, 16/32, (1396): 175-176.

tarafından da makbul görülmüştür. Şüphesiz bu geriye dönük bir okumayı da lüzumlu kılmakta; "hilafet Müslümanların dini işleriyle, Selçuklular ise Müslümanların dünyevi meseleleriyle dertlendikleri" kabulünü zayıf düşürmektedir. Nitekim Nizamü'l-Mülk'ün bu konuda aynı görüşleri paylaştığı Gazzali (ö. 1111)'nin son Selçuklu sultanı Sencer'e uyarıları da aynı merkezdedir. Gazzali'nin "yeryüzü sultanlığı"nı[36] hakir görmesi gerektiği yönünde Sencer'e yaptığı telkin, sultanın dünyevi olana sırtını dönmesi amacına hizmet etmesi için söylenmiş olarak değil, hayatının merkezine dindarane kavrayışı alması ve Müslümanların meseleleriyle dertlenmesi yönünde bir ikaz olarak değerlendirilmelidir.

Nizamü'l-Mülk'ün "ikiz kardeş" benzetmesinden kastının hilafet-saltanat birlikteliği olmadığı, Melikşah zamanında iki taraf arasında kopma noktasına gelen ilişkilerden de bellidir. Melikşah'ın yaşı küçük olan torunu Cafer'i halifenin veliahdı olarak görme isteği, tabii olarak hilafet merkezinde hoş karşılanmamıştır. Gerçekten sultanın anlamlandırılamayan bu garip ısrarında Terken Hatun'un ne derece rolü olduğu muamma ise de, olayların sultanın ölümüne varacak derecede şiddete bürünmesinde Nizamü'l-Mülk'ün kısa süre önce hayatını kaybetmesinin zannedersek bir rolü bulunmamaktadır. Nitekim kendisine uzlaştırıcı rolü[37] biçilen vezir, vefatından önce bu konuda sultanı teskine yönelik güçlü bir mesaiye girişmemiştir.[38]

Bunun aksine Nizamü'l-Mülk'ün hatırında bir zamanlar Abbasi sarayında mümtaz mevkiler elde eden Bermekî vezir ailesi olmalıdır.[39] Abbasi hilafeti içindeki İranlıların nüfuzu Harunürreşid (ö. 809)'in mezkûr aileye yönelik girişimleriyle önemli ölçüde kırılsa da, halife Mütevekkil (ö. 861) zamanına değin onların devlet içinde yükselmelerinin önüne geçilememiştir.[40] Nizamü'l-Mülk'ün bir düzine oğlunu devlet kademesine yerleştirmiş olduğu, ardından müteveffa vezirin oğullarının Selçukluların en buhranlı zamanında devlet içindeki kargaşayı teskinden çok körükleyen tarzdaki fiilleri ile birlikte düşünüldüğünde[41], deneyimli vezirin hilafeti de kontrol etme

[36] Mehmed Şerafeddin, "Sencer ve Gazali", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, no. 1, (1925): 43.

[37] Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme.* haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011), 168; Seyyid Ebu'l-Kasım Furuzani, *Selcukiyan ez-Ağaz ta-Fercam* (Tahran: Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-i İnsani-yi Danişgahha, 1394), 151; Ali Muhammed Sallâbî, *Selçuklular, Batıni Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu,* çev. Ş. Şenaslan & N. Salihoğlu (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 136; Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006), 55.

[38] Bununla birlikte Abbasi halifesi Muktedi ve Nizamü'l-Mülk arasında hoş geçime dair örnekler de yok değildir. Örneğin bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye* XII, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), 280.

[39] Bazı araştırmacılar onun ve ailesinin kudretinin ancak Bermekîler ile mukayese edilebileceğini düşünürler. Ruhullah Eslami-Hüseyin Mühseni, "Nezaret der-Endişe-yi Siyasi-yi Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Faslname-yi Camia-şinasi-yi Siyasi-yi İran*, 3/2, (1399): 114; Emir Ekberi, "Tesir-i Nigerişha-yi Bastani ber Endişeha-yi Siyasi-yi asr-ı Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Faslname-yi İlmi-Pejuheşi-yi Tarih*, 2/7, (1386): 20. Bu konuda bir mukayese için bkz. Tural, "Büyük Selçukluların İnhitatında Nizam'ül-Mülk'ün Oğulları Faktörü", 109-114.

[40] Abdülhüseyin Zerrinkûb, *Tarih-i İran ba'd ez-İslam* (Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emir-Kebir, 1394), 417.

[41] Bu noktada müteveffa vezirin bir oğlu (Müeyyidü'l-Mülk) için "ikinci Nizâmü'l-Mülk" yakıştırmasının yapıldığı düşünülmelidir. Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi'l-asri's-Selcuki* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1982), 96. Bazı araştırmacılar da, Nizamü'l-Mülk'ün oğullarına pasif bir rol biçerek onlara "aranan kan" muamelesi yapmışlardır. Bkz. Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezaret,* çev. M. F. Baş & S. Tarifci (İstanbul: Kronik Kitap, 2019),

düşüncesiyle hareket ettiği intibaını güçlendirmektedir. Bu tezi sabit kılabilecek çok fazla delile sahip olamasak da, Abbasi halifesi Muktedi (ö. 1094)'nin veziri Ebû Şücâ'nın yerine, Nizamü'l-Mülk'ün kendi oğlunu getirme isteğinden kaynaklar bahsetmişlerdir.[42] Yine Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün ölümünün Batıniler elinden gerçekleştiği yönünde fikir birliği varsa da, bazı kaynaklar vezirin yaralı hâldeyken başına gelenden sultanı sorumlu tuttuğunu nakletmişlerdir.[43] Eğer *tedbir* böyle ise, hilafet-saltanat kavgasının tatlıya bağlanamamasının gerekçesini vezirin kısa süre önce ölümüyle açıklama yoluna gidilmesi, Hasan Sabbah tarafından vezirin ölümünün müjde olarak telakki edilmesi[44], vezirin ölümünün sultanı acz içinde bıraktığı yaklaşımı[45] ve sultan-vezir anlaşmazlığının zirve noktası olan Tac ve Divit Olayı'nda vezirin "Divit giderse Tac da gider" sözünün "kaza ve kaderde karşılık bulduğu"[46] yorumu herhâlde Selçuklu tarih yazımının ne kadar meşakkatli bir yönünün olduğuna işarettir.

Alcuin 780'de Şarlman ile birlikte hareket etmeye başlamış ve 796'da kral tarafından Aziz Martin Manastırı'na yönetici olarak atanınca siyasetten ayrı düşmüştür. Aşağıda görüleceği üzere bu tarihten sonra Şarlman'a yazdığı mektuplarda söz konusu ayrılıktan hayıflandığını da gizlememiştir. Oysa Nizamü'l-Mülk 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların siyaset sahnesine atılmış, 1092'de ölünceye dek bu dünyanın içinde kalmıştır. Dolayısıyla 50 senelik bir birikim ile 16 senelik bir deneyimin karşılaştırıldığı hesap edilirse, Selçuklu vezirinin siyasi

---

114. Dönemin şairi Muizzî'nin Nizamü'l-Mülk'ün ölümünü güneşin saklanması, oğlu Fahrülmülk'ün siyaset sahnesine atılmasını ise ayın parlaklığı ile açıklaması, mezkûr hanedana olan muhabbetinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, no. 26 (2019): 142.

[42] Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 157. Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün hilafet başkentindeki meselelere karşı ilgisini sadece Ebû Şücâ olayında görmemekteyiz. Nizamü'l-Mülk'ün, 11. ve 12. yüzyıllarda Abbasilerin devlet teşkilatında oldukça etkili olan Benî Cehîr (Cüheyr) ailesiyle de uyuşmazlıklarının olduğunu kaynaklar nakletmişlerdir. Mezkûr aileden Fahrüddevle ve oğlu Âmidüddevle ile arası bir iyi bir kötü olan vezir Nizamü'l-Mülk, birkaç yüzyıl önce Bermekîlerin tattığı acı tecrübeyi bu ailenin de başına getirmek istemiş ancak aile üyelerinin ricalarıyla bundan vazgeçmiştir. Bkz. Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem (Selçuklular),* çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 92-95; Abdülkerim Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, V, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 447-449. Bu türden olayları salt Nizamül'l-Mülk'ün nüfuzunu genişletme çabası ile de anlamlandırmamak gerekir. Âmidüddevle'nin Nizamü'l-Mülk'ün kızı veya torunuyla evli olduğu hesaba katılırsa, hilafet başkentinde dosta ve düşmana karşı arkasında güçlü bir haminin olduğu hissini vermek isteyen kimselerin de deneyimli vezire yakın durmayı tercih ettikleri düşünülmelidir.

[43] İbn Al-Adim, *Buğyat At-Talab Fi Tarih-i Halab*, 88; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular,* çev. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 45.

[44] Mirhând, *Ravzatu's Safâ,* 151.

[45] Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, 132; Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide,* neşr. A. Nevaî (Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emir-Kebir, 1394), 439; Raşid al-Din Fazlallah, *Cami' al-Tavarih*, II/5, Yay. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 51; Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme,* çev. Ayşe Gül Fidan (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 97; Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensab fi't-tevârîh,* tash. Mir Haşim Muhaddis (Tahran: İntişarat-ı Emir-Kebir, 1363), 105.

[46] el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 48.

meselelere müdahilliği de normal karşılanmalıdır.[47] Esasında kaynakların bazen birbiriyle çelişen ifadeleri de bu açıdan düşünüldüğünde mazur görülmelidir.

3. Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün İlmi Yönleri

Çalışmanın başında değindiğimiz gibi, devletlerin başarı ve başarısızlık hikâyeleri genellikle hükümdar eksenli bir bakış açısıyla ele alındığından medeniyet hamlelerinin de büyük oranda esin kaynağı olarak devleti idare edenler gösterilmektedir. Fakat Orta Çağ'da Alcuin ve Nizamü'l-Mülk adlarıyla özdeşleşen sosyo-kültürel atılımlar, devlet içinde ikinci adam mevkiini tutan şahsiyetlerin bu alana yaptıkları katkıyı göstermesi açısından verilebilecek en iyi örnekler olarak belirmektedir. Yine şurası hatırda tutulmalıdır ki, siyasi olaylar aktarılırken kaynak kıtlığı vb. sebeplerden ötürü anlam verilemeyen bazı noktalarda olduğu gibi, söz konusu ilmi faaliyetlerin de karanlıkta kalan tarafları oldukça fazladır. Özellikle eğitim alanındaki bu girişimlerin fikir babalarının kimler olduğu, nasıl bir işleyişe sahip oldukları ve finans kaynaklarının hangi yollarla sağlandığı gibi sorular her iki taraf için de hâlihazırda tam bir netliğe kavuşabilmiş değildir. Yine de Alcuin ve Nizamü'l-Mülk gibi isimlerin söz konusu kurumların hayat bulmasında ve bugünkü tanınırlığına ulaşmasında azami gayret sarf ettikleri herkesçe kabul edilmektedir.

Orta Çağ'ın bazı kralları nadiren şairleri ve bilginleri saraylarında ağırlamalarına rağmen, hiçbiri 780'lerden itibaren Şarlman'ın yaptığı gibi birbirinden farklı alanlarda ve çeşitli milletlerden yetenekli insanları sarayına bu derece kabul etmemiştir.[48] İtalya'yı ziyaret eden Anglo-Sakson rahiplerden bir grup içinde Alcuin ilk kez Pavia'da Şarlman ile görüşmüş, 781 yılında Parma'da kral ile ikinci görüşmesinden sonra ise saray okulunun başına getirilmiştir.[49] Onun kısa sürede sarayda üstlendiği görev ve kariyerinin sonlarında Tours'daki vazifesi, tıpkı daha başka örneklerde olduğu gibi, "yabancı" olarak nitelenenlerin Frankların dini, siyasi ve kültürel hayatı içerisine ne kadar kolay uyum sağlayabildiklerine ve ardından onun yönlendiricileri olduklarına çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.[50] Alcuin'in bu derece hızlı yükselişi genelde eski öğrencileri tarafından çok sevilmesi, mektuplarından anlaşıldığına göre onlarla irtibatını koparmayışı ve bir öğretmen olarak

[47] Zira Selçuklu vezirinin Vasiyetnâmesi'nde dâhi siyasi kaygılar sezilmektedir. Bu konuda bkz. Alî Saferî Ak-kala, "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi." çev. Osman G. Özgüdenli. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 1, no. 1 (2014): 205.

[48] Garrison, "The English and the Irish at the Court of Charlemagne", 98.

[49] Riche, *Daily Life in the World of Charlemagne*, 191-192.

[50] Rosamond McKitterick, "England and the Continent." *The New Cambridge Medieval History*, 2, ed. Rosamond McKitterick (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 79.

cazibesine bağlanırken[51], sarayda ona denk olmasa da Orleanslı Theodulf[52], Bavyeralı bir hekim olan Arn, yine bir Lombard olan Aio gibi daha başka âlimler de namlarını duyurmuşlardır.[53]

Bu zamanda Alcuin'in vazettiği şeylerden bir tanesi ilim adamlarının takma adlar ile şöhret bulmalarıdır.[54] Öncesinde nadir de olsa Avrupa kıtasının belli yerlerinde kullanılan alternatif isimlere rastlanmaktadır. Örneğin 7. yüzyılın İrlandalı bir yazarı şahsını Augustine olarak görmüş, yine İrlandalı bir başkası ise kendisini Isidore (ö. 636) olarak adlandırmıştır.[55] Kimileri kişilere ilgi çekici takma adlar koyma âdetinin İrlandalılar arasında yaygın olduğunu söylemektedirler.[56] Latin dini kültüründe ise kişilere alternatif isimler ya vaftiz ya da yüksek makama atamalarda verildiği görülmektedir.[57] Şarlman'ın çoğu zaman Davud veya Aeneas[58]; Alcuin'in ise Flaccus[59] veya Publius Albinus[60] adlarını kullandığına şahit olunur. Yine saray okulundaki Angilbert'in takma adı Homer, ileride Şarlman'ın biyografisini kaleme alacak olan Einhard'ın ise Beselel'dir.[61] Alcuin, arkadaşı Adalhard'ın kız kardeşi Gundrada'ya yazdığı bir mektupta, İsa'nın Simon'u Peter diye, Zebedi'nin (İsa'nın Yakup ve Yuhanna adlarındaki iki havarisinin babaları) çocuklarını da "Gökgürültüsü Oğulları" diye adlandırdığını söylemiştir.[62] Alcuin, arkadaşı Adalhard'a da Anthony demiştir. Anthony, Mısır çöllerindeki ilk Hristiyan münzevi olarak bilinir.[63] Jerome (ö. 420) sayesinde Hristiyanlığın ilk münzevileri olan Paul ve Anthony'nin hikâyeleri Avrupa'da eskiden beri bilinmektedir. Zira Augustine *İtiraflar* adlı eserinde Anthony'nin hayatına atıf yapmıştır. Jerome'nin "Paul'un Hayatı"nda bahsettiği Anthony ve Paul karşılaşmasını, Alcuin ve Adalhard aralarında mı yaşamak istiyorlardı, burası kayıp mektuplardan dolayı net değildir.[64] Ancak bu âdeti Şarlman'ın sarayına taşıyan Alcuin'in ahlaki bir mesajının olduğu kesin gibidir: Kral ve Alcuin'in yakın çevresinde bulunan kişiler antik Hristiyanlığın altın çağının avatarlarıdır.[65]

---

51 Henry Mayr-Harting, "Alcuin, Charlemagne and the Problem of Sanctions." *Early Medieval Studies in Memory of Patrick Wormald*, ed. Stephen Baxter, Catherine E. Karkov, Janet Nelson and David Pelteret (Aldershot: Ashgate, 2009), 207.
52 Brown, *The Rise of Western Christendom*, 456-462.
53 Jennifer R. Davis, *Charlemagne's Practice of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 291, 337; Owen M. Phelan, *The Formation of Christian Europe: The Carolingians, Baptism, and the Imperium Christianum* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 82-83.
54 Mary Garrison, "The Social World of Alcuin: Nicknames at York and at the Carolingian Court." *Proceedings of the Third Germenia Latina Conference,* ed. L. A. J. R. Houwen-A. A. MacDonald (Groningen: Egbert Forsten, 1998), 59, 62; John Marenbon, *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre: Logic, Theology and Philosophy in the Early Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 33-34.
55 Garrison, "The Social World of Alcuin", 63.
56 Brown, *The Rise of Western Christendom*, 444.
57 Garrison, "The Social World of Alcuin", 62.
58 Troya kahramanlarından.
59 Örneğin bkz. Allott, *Alcuin of York*, (Letter 75), 91; (Letter 80), 95.
60 Einhard, "The Life of Charlemagne", *Charlemagne's Courtier The Complete Einhard,* ed. and trans. Paul Edward Dutton. (Peterborough: Broadview Press, 2006), 32.
61 Allott, *Alcuin of York*, (Letter 75), 92.
62 Bkz. Markos 3, 16-17.
63 Garrison, "The Social World of Alcuin", 73.
64 Garrison, "The Social World of Alcuin", 74-75.
65 Brown, *The Rise of Western Christendom*, 444.

Fakat yukarıda değindiğimiz gibi Şarlman her ne kadar ilim adamlarına böylesine bir imkân tanımış olsa da, kendisinin bu türden işlere ne derece alaka gösterdiğiyle ilgili soru işaretleri bulunmaktadır. Zira Alcuin saraydan ayrılmasından üç yıl sonra 799 tarihinde krala yazdığı bir mektupta[66], onun Fransa'da yeni ve daha zarif bir Atina yaratmakta olduğundan bahsetmekteyse de, modern zamanın araştırmacıları kralın Konstantinopolis'e alternatif "Yeni bir Roma" inşa etme niyetinin daha ağır bastığını hatta onun dini ve politik meselelerine bir katkı sunmuyorsa klasik çağın nimetleriyle pek de alakalı olmadığı tarzında yorumlar yapmaktadırlar.[67] Diğer taraftan Şarlman'ın saray okulunun bilim adamlarıyla kurduğu ilişkinin fazla abartılmamasını söyleyenlerin haklı gerekçeleri de vardır. Örneğin Collins'e göre, kral ve maiyetinin ömürleri seferlerde geçmiş, kışın sâkin olunan mekânlar bile farklılık arz etmiş, dolayısıyla kral ve sarayın bilim adamları arasındaki ilişki kısıtlı zamanlarda ancak gerçekleşebilmiştir.[68]

Şarlman'ın Konstantinopolis'e alternatif "Yeni bir Roma" yaratma düşüncesiyle ne kadar meşgul olduğu konusu da esasında tartışmalıdır. Zira Karolenj İmparatorluğu çağdaşı Bizans İmparatorluğu'ndan oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Doğuda kültürel hayatın canlı olduğu birkaç merkez varsa da, genel itibarıyla Bizans'ın eyaletleri her zaman başkentin gölgesinde kalmaya mahkûmdur. Bu yüzden merkez dışında var olan kültürel hareketlilik bir şekilde saray ve patrikliğin kalbinin attığı başkente çekilmiştir. Oysa aynı şey Şarlman'ın imparatorluğu için söz konusu değildir. Aachen, Şarlman'ın ölümünden önceki son on yılda parlasa da, her şeyi kendine çeken cazibe merkezine bilinçli olarak dönüştürülmemiştir. İlk başlarda sanatkârlar, parlak bilim adamları ve idareciler saraya toplansa da çok geçmeden onlar piskoposluk merkezlerine ve manastırlara gönderilmişlerdir. Bu yüzden Karolenj reformları çeşitli bölgelerden farklı kişilerin ellerinde şekillenmiştir.[69]

Frankların ilk hanedanı olan Merovenjlerin (481-751) yazınsal faaliyetlerine bakıldığında manastırlar dışından bir üretimin gerçekleştiğine şahit olunur. En meşhurlarından Tourslu Gregory'un *Tarih*'i ve *Fredegar Kroniği* manastırlarda yazılmamıştır. Dahası Merovenj dönemi manastırlarının entelektüel birikime ve eğitim faaliyetlerine katkısı yok denecek kadar azdır. Merovenjler zamanında daha çok İncil ve patristik yazarlar üzerine bir yoğunlaşma vardır, fakat bu çaba kutsal yazılara analitik yaklaşımları beraberinde getirmemiştir. Buna karşın Karolenjler zamanında Şarlman'ın sarayından yabancı veya yerli entelektüeller, 790'lı yıllarda başrahip ya da öğretmen olarak çeşitli manastırlara gönderilmişlerdir. Rabanus Maurus Fulda'da, Adalhard Corbie ve Corbey'de, Einhard Aziz Wandrille'de, Hilduin Aziz Denis'de ve hayatının son sekiz

[66] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 77), 93.
[67] Fichtenau, *The Carolingian Empire*, 84; Riche, *Daily Life in the World of Charlemagne*, 221.
[68] Roger Collins, *Early Medieval Europe 300-1000* (London: Macmillan Press, 1991), 282.
[69] Brown, *The Rise of Western Christendom*, 443.

senesinde (796-804) bilindiği üzere Alcuin daha birçok manastır uhdesinde olduğu hâlde Tours'da görev yapmıştır.[70] Alcuin'in etkisi söz konusu atamadan sonra azalmayıp aksine artmış ve o bundan sonra da Karolenjlerin gelecek nesillerinde sözü geçen hocalarının gizli kılavuzu olmayı sürdürmüştür.[71]

Gerçekten de Karolenj düzeninin önemli bir parçası olup Tanrı ve O'nun seçilmiş insanları arasındaki uyumu karakterize eden[72] manastırlar tam da bu zamanda ilim merkezlerine dönüşmüşlerdir. Şarlman ve onun ardılı Dindar Louis zamanında 180 piskoposluk merkezi ve 700 kadar manastır vardır. Manastırların yaklaşık yarısının inşası adı geçen imparatorlar zamanında gerçekleşmiştir.[73] Karolenjler zamanında Benedikt'in manastır düzeni esas alınmış olsa da, entelektüel seviye ondan daha ileri düzeydedir. 6. yüzyılda Benedikt manastır hayatını "Lord'un hizmetinde bir okul"a benzetmiş ve tefekkürün önemine dikkat çekmişken, 9. yüzyıla girildiğinde manastırlarda yazınsal anlamda üretim hiç olmadığı kadar artış göstermiştir. Bu gayreti sadece keşişler değil, rahibeler de sarf etmişlerdir.[74] Manastırlar genelde kapalı kapılar ardındaki bir inziva hayatını çağrıştırsa da, dış dünya ile ilişki hâlinde olduklarından onun bazı ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda kalmışlardır. Bu zaruret manastırlara dair reformların zaman içinde yapılmasını gerekli kılmıştır.[75]

Erişkinliğinin başlarından neredeyse hayatının son anlarına kadar öğretmenlik görevini sürdüren[76] Alcuin'in yazınsal faaliyetleri, ilmi teşebbüsler açısından bu zamanın ne kadar verimli olduğunun kanıtı gibidir. Merovenjler zamanında Kutsal Kitap yorumuna dair yalnızca bir eser ortaya çıkarılmışken[77], Büyük Gregory (ö. 604), Isidore ve Bede (ö. 735)'nin müstakil eserlerinden farklı olarak Şarlman zamanında İncil üzerine çalışmalara yeni bir soluk getirilmiştir.[78] Alcuin son zamanlarında Şarlman'ın Süryani ve Grek danışmanları da yanında olduğu hâlde yeni bir İncil tefsiri hazırlamaya koyulmuştur. Ortaya çıkan tefsir muhtemelen Şarlman'ın taç giydiği zamanda

[70] Albrecht Diem, "The Emergence of Monastic Schools: The Role of Alcuin." *Alcuin of York: Scholar at the Carolingian Court,* ed. L. Houwen and A. McDonald (Groningen: Forsten Pub., 1998), 29-30.
[71] Marios Costambeys-Matthew Innes-Simon MacLean, *The Carolingian World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 147.
[72] Mayke de Jong, "Carolingian Monasticism: The Power of Prayer." *The New Cambridge Medieval History,* 2, ed. Rosamond McKitterick (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 651.
[73] Brown, *The Rise of Western Christendom*, 442.
[74] de Jong, "Carolingian Monasticism", 637.
[75] de Jong, "Carolingian Monasticism", 623.
[76] Mayke de Jong, "Alcuin and the Formation of Intellectual Elite." *Alcuin of York: Scholar at the Carolingian Court,* ed. L. Houwen and A. McDonald (Groningen: Forsten Pub., 1998), 45.
[77] Mary Garrison, "Divine Elections for Notions: A Difficult Rhetoric for Medieval Scholars." *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c.1000-1300),* ed. Lars Boje Mortensen (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006), 302.
[78] Michael Fox, "Alcuin the Exegete: The Evidence of the Quaestiones in Genesim." *The Study of the Bible in the Carolingian Era,* ed. Celia Chazelle-Burton Van Name Edwards (Turnhout: Brepols, 2003), 39.

ona sunulmuş ve bu metin Tours'da çok defa kopya edilmiştir.[79] Şarlman ayrıca Alcuin'den halkın kullanması için bir dua kitabı hazırlanmasını istemiş, ancak bu metin günümüze fragmanlar hâlinde gelebilmiştir.[80] Alcuin'in çalışmaları bazen de talepler üzerine hayat bulmuştur. Örneğin ondan Yuhanna İncili üzerine bir tefsir yazmasını isteyenler, Augustine'in izahlarını anlamakta güçlük çeken Şarlman'ın Gisela (veya kız kardeşi) ve Rotrud adlı kızlarıdır.[81]

Öte yandan Alcuin mektup yazma konusunda şüphesiz Orta Çağ'ın en verimli kişileri arasındadır. Onun mektuplarının sayısı Augustine ve Jerome'ninkilerden bile fazladır. Hatta onun mektupları tesadüf eseri de bulunmuş değildir, mektuplarının toplanması işine hayattayken bizzat kendisi başlamıştır.[82] Kayıp olanlar hariç Alcuin'in kaleme aldığı mektupların sayısı 300'ün üzerindedir. Bu sayı aynı zamanda söz konusu mektuplara gelen cevabi mektupların da mebzuliyeti hakkında bir fikir vermektedir. Hem 8. yüzyıl Avrupa'sının siyasi hayatı için hem de özelde Karolenjlerin benimsedikleri ideolojinin anlaşılması açısından Alcuin'in mektuplarının değeri büyüktür.[83]

Alcuin sayısı epey kabarık mektup külliyatının yanında aynı zamanda dini biyografiye olan ilgisinden ötürü dört tane misyoner azizin hayatını kaleme almıştır. Bunlar Britonlar arasında faaliyet gösteren Aziz Richarius; Merovenj kralı Clovis'in din değiştirmesinde rol oynayan Aziz Vedastus; Frizyalı havari olarak bilinen çağdaşı ve hemşehrisi Aziz Willibrord; ve Tourslu Martin'den ibarettir. Alcuin, kaleme aldığı Tourslu Martin'in yaşam öyküsünde, onun dünyevi bir imparator için savaşmaktansa Göksel Baba'ya hizmeti seçtiğini söylemektedir.[84] Martin (336-397), bir asker olarak Roma ordusuna hizmet etmekte iken daha sade bir hayat sürmek için askerlik görevini terk etmiş ve bu keskin dönüş onun 371'te Tours'un piskoposu olarak atanmasına giden süreci başlatmıştır. Yaşam öyküsüne göre Martin, Amiens şehrinde yarı çıplak hâlde titreyen bir dilenciyle karşılaşmış, merhamet gösterip üzerindeki pelerini ikiye ayırarak bir parçasını fakir adama vermiştir. Martin'in kendisinden kalan o parça *relik* görevi görerek, ileride Frank krallarının inşa ettikleri dini yapıların önemli bir sembolü hâline gelmiştir. Esasında Martin'in hayatı daha evvel 4. yüzyılın sonlarında Sulpicius Severus ve 6. yüzyılın sonlarında Venantius Fortunatus

---

[79] Bernice M. Kaczynski, "Edition, Translation and Exegesis: The Carolingians and the Bible." *The Gentle Voices of Teachers: Aspects of Learning in the Carolingian Ages,* ed. Richard E. Sullivan (Columbus: Ohio State University Press, 1995), 171-172.
[80] Fichtenau, *The Carolingian Empire*, 119.
[81] Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 226; Valerie L. Garver, *Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World* (Ithaca: Cornell University Press, 2009), 162.
[82] Donald A. Bullough, *Alcuin: Achievement and Reputation. Being Part of the Ford Lectures Delivered in Oxford in Hilary Term 1980* (Leiden: Brill, 2004), 37, 101-102.
[83] Stone, *Morality and Masculinity*, 64.
[84] Phelan, *The Formation of Christian Europe,* 8, 47.

tarafından kaleme alınmıştır. Şarlman, Avrupa'nın önemli bir kısmında hâkimiyetini tesis ederken, Alcuin de Martin'in yeni bir yaşam öyküsünü hazırlamıştır.[85]

Alcuin, Avrupa'nın önemli düşünürlerinin görüşlerinden de istifade etmiştir. Örneğin Benedikt'in kurallarına sıkıca bağlıdır. York'daki kardeşlere yazdığı bir mektupta kullandığı "regularis vitae …disciplina" ifadesi Benedikt kurallarına bir işarettir. Aynı şekilde o Aziz Augustine'in "Tanrı Şehri" adlı meşhur eserini de kendi zamanı içinde yorumlamıştır; önemli bir farkla ki Aziz Augustine soyut bir şehirden yani ideal olandan bahsediyorken, Alcuin onu Şarlman'ın kudretinin ulaştığı sınırlarla özdeşleştirmiştir.[86] Bu açıdan bakıldığında Karolenj Rönesansı âdeta rüzgâr gibi geçen kısa süreli bir hadise değildir. Halkın, kilise organizasyonunun ve laik seçkinlerin finanse ettiği, Şarlman'ın bilginlerinin ve onlardan en önemlisi Yorklu Alcuin'in yürütücülüğünde başlı başına bir okuldur. Şarlman, gerçekten de Hristiyan dininin ve kültürünün yükselmesi için sarayında adeta bir "bilim kurulu" oluşturmuştur.[87]

Alcuin 796 yılından sonra Şarlman'ın yanında değilse de onu hoşnut edecek sözlerle tebcil etmekten geri durmamıştır. Zira Alcuin, Şarlman'ın kendisine gönderdiği mektupların baldan daha tatlı olduğunu söylemiştir.[88] Alcuin başka bir mektubunda ise krala; "Bana yazmayı unutacağınızı düşünmek bile istemiyorum" demiş, ardından da Şarlman'ın ona daha sık yazmasını, mektuplarını öptüğünü ve tekrar tekrar okuyup onları kalbinin en saklı yerinde sakladığını ifade etmiştir.[89] Şarlman'ın okur-yazarlığı, dünya tarihinde kudretli birçok hükümdarda şahit olunduğu gibi tartışmaya açık olan bir alandır. Buna rağmen Alcuin krala karşı kullandığı ifadelerde onun ilmi yetersizliğini zikretme gereği duymaz. Hatta bunun tersi yönde ifadeler kullandığı çoğu zaman vakidir. Bir mektubunda Alcuin, kralın iman konusunda yetersizliği olmamasına rağmen, ona kutsal teslis hakkında el-kitabı formatında bir metin gönderdiğini söylemiştir. Hatta Alcuin kendi yazılarının umuma sunulmasından önce kralın gözetiminden geçmiş olmasından son derece memnundur. Onun deyişiyle, yazar olarak kendi özverisine kıyasla kralın oluru daha makbuldür, öyle ki kralın tasvibinden sonra bu yazıları hiçe sayacak birisi de çıkamayacaktır.[90] Her zaman için "ikinci bir göz yazarınkinden daha değerlidir."[91]

---

[85] Phelan, *The Formation of Christian Europe*, 9.
[86] Mary Alberi, "The Evolution of Alcuin's Concept of the *Imperium Christianum*", 8; Renie S. Choy, *Intercessory Prayer and the Monastic Ideal in the Time of the Carolingian Reforms* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 52.
[87] Yitzhak Hen, *Roman Barbarians: The Royal Court and Culture in the Early Medieval West* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 178-179; Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 66.
[88] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 77), 93.
[89] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 71), 86-88.
[90] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 70), 85-86.
[91] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 75), 91-92.

Alcuin'e göre, kutsal yazılardaki hikmet-i ilahiyyeyi kavramak için sadece gramer eğitiminde değil diğer sanatlarda da ustalaşmak gerekir.[92] Bu yüzden Alcuin Şarlman'ı, çocukların İncil, liberal sanatlar, gramer ve astronomi konusunda eğitimleri için çaba harcadığından dolayı takdir etmektedir. Alcuin ve Şarlman arasındaki mektuplaşmalar sadece dinsel konuları içermemektedir. Örneğin Alcuin'in bir mektubu, Şarlman'ın yanından gelen birinin göksel hareketler hakkındaki suali üzerine yazılmıştır. Soru, bu hareketlerin bitkiler üzerine ne şekilde tesir ettiğiyle ilgilidir. Alcuin bu konuda Bede ve Plinius Secundus (ö. 79)'un yazılarından daha değerlisinin henüz olmadığını söylemiştir. O, bir seyahat üzere olduğundan onların yazılarına ulaşamadığı için yeterli cevaplar veremediğini söylemiş ancak Plinius'un meşhur "Doğa Tarihi" adlı eserinin ilk kitaplarının kendisine gönderilmesi ricasında bulunmuştur.[93] Buradan şu sonuç ortaya çıkmaktadır ki, Alcuin bilimin kutsal yazılarla bir tezat oluşturmadığına inanmaktadır. Alcuin'e hocasının söylediğine göre, asıl önemli olan yaratma sanatının izlerini doğada görebilmektir.[94]

Krala yazdığı bir başka mektubunda Alcuin, yanındakilere aritmetiğin ne kadar faydalı ve zevkli olduğu tavsiyesini yapmasını istemektedir. Mektubunu ise yine kutsal yazılar ile desteklemektedir: *"Ne mutlu adamlarına! Ne mutlu sana hizmet eden görevlilere! Çünkü sürekli bilgeliğine tanık oluyorlar."*[95]

801 tarihli diğer bir mektubunda Alcuin Şarlman'a, kralları felsefeye meraklı olan ülkelerin daha mutlu olduklarına dair Platon'un sözünü hatırlatır. Alcuin, Şarlman'ın felsefeye ve ilme olan ilgisini bildiğinden bu konuda endişe sahibi olmadığını iletmektedir. Zira kral, dünyanın farklı yerlerinden ilim erbabını etrafına toplamış, kendisi de Britanya'nın en uzak bölgesinden bu hizmete koşmuştur. Ancak 8. yüzyıl tamamlanmak üzereyken, Alcuin'in isteği kendi ülkesine yani ya York'a ya da Fulda'ya dönmektir. Fakat Şarlman onu 796 yılında Fransa Tours'daki Aziz Martin Manastır Kilisesi'nin başrahibi olarak atamıştır. Dolayısıyla mektupta Alcuin Şarlman'a olan özleminden bahseder, onun yanından gelen her ziyaretçiyi can kulağıyla ve gözyaşları içinde dinlediğini söyler. Sonra krala olan özlemini gidermek ve onun ayaklarına kapanmak üzere İsa-Mesih'in kendisine bir kartalın kanatlarını vermediği ve peygamber Habakkuk[96] gibi bir gün veya bir saat uçmayı bağışlamadığı için hayıflanır.[97]

[92] Celia Chazelle & Burton Van Name Edwards, "Introduction: The Study of the Bible and Carolingian Culture." *The Study of the Bible in the Carolingian Era,* ed. Celia Chazelle & Burton Van Name Edwards (Turnhout: Brepols, 2003), 3.
[93] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 76), 92-93
[94] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 79), 94-95.
[95] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 81), 96-97. Alcuin'in esin kaynağı ile ilgili olarak bkz. *Krallar* I, 10, 8.
[96] Habakkuk örneğini Alcuin dostlarına özlemini dile getirirken de vermiştir. Bkz. Allott, *Alcuin of York*, s.140 (Letter 135); Bullough, *Alcuin*, s.113. Bu konuyla ilgili olarak bkz. *Daniel* 14, 35.
[97] Allott, *Alcuin of York*, (Letter 67), 83-85.

Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk ise, dünya tarihinde ismi eğitim kurumlarıyla özdeşleşen nadir karakterlerden birisidir. Nizamü'l-Mülk'ün ilmi tarafına temas eden kaynaklar, evvela Kur'an'ı ezberlediğini sonra da hadis ile iştigal ettiğini ifade etmişlerdir. Onun, Ömer Hayyam ve Hasan Sabbah ile birlikte aynı hocadan ders alma ihtimali ise zayıf görülmüştür. Öncesinde belirsiz örnekleri olan *askeri iktâ*'yı sistemleştirmesi, Selçuklu ordusunun kudretini artırması, mali alanda yaptığı atılımlar[98], adıyla anılan eğitim kurumları ve yine *siyasetname* türü eserler içerisinde en bilineninin yazarı olması, Selçuklu vezirinin derin irfanını fiile döktüğü çabalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alcuin bahsinde üzerinde durulan lakaplar ve takma adlar konusu Doğu dünyasının ve doğal olarak İslam âleminin eskiden beri benimsediği bir usuldür. İslamiyet öncesi Türklerde örneklerini görebileceğimiz bu türden adlandırmalar, İslamiyet ile birlikte bazı sahabelerin iyiyi çağrıştırmayan adlarının değiştirilmesiyle Hz. Muhammed'in uygulamalarına dayanır. Nazarımızı Selçuklulara çevirdiğimizde ise talihin geç de olsa onlara dönmesinden sonra devletin ilk sultanlarının kudretli unvanlara kavuştukları görülür. Gazneli Mahmud'un "sultan"[99] unvanını kullandığı ifade edilse de, bunu resmi olarak ilk taşıyanın Tuğrul Bey olduğu bilinmektedir.[100] Büveyhi tasallutundan Abbasi halifeliğini kurtarmış olmaları, doğal olarak Selçuklu sultanlarını Ehl-i sünnetin muhafızları konumuna getirmiş[101], on yıllar sonra Batınilere karşı verdikleri mücadeleler ise bu düşünceyi tahkim etmiştir.[102]

Türlü sebeplerle Abbasi halifelerinin Selçuklu sultanlarına verdiği unvan ve lakaplar bir tarafa, Nizamü'l-Mülk'ü Alcuin'in çabasına yakınlaştırmak icap ederse, bazı kaynaklar "atabeg" unvanının ilk defa Selçuklu vezirine verildiğini kaydetmişlerdir.[103] Vezirin, hem gerçek adı Ebû Alî Hasen ile anılmamasından hem de zamanla ortaya çıkan "atabeg", "hâce-i büzürg" vb. unvanların

---

98 Siyasetname içerisinde Nizamü'l-Mülk'ün ekonomik hayata dair görüşlerinin bir hülasası için bkz. Ali Meşhedi & Jale Gani Kelelu, "Deh Ferman-ı Mali-yi İslami; Teemmüli ber Berhi Kavaid ve Usul-i Nizam-i Mali-yi İslami ber Esas-ı Siyasetname-yi Nizamülmülk." *Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi*, 2/3 (1399): 292-321. Nizamü'l-Mülk'ten önce ve sonra İslam iktisadiyatına dair birçok düşünür bu alanda kalem oynatmışken, onu diğerlerinden ayıran husus düşüncelerini fiile dökmesi ve sonuç alması olmuştur. Ruhullah Eslami, "Teknolojiha-yi Kudret der-Siyasetname-yi Hace Nizamülmülk." *Costarha-yi Siyasi-yi Muasır, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi*, 4/4, (1392): 17.

99 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, s.35. Bu konuda Barthold'un yarattığı farkındalık için bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 290-291.

100 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 24; Muhammed Emir Ahmed-zade, "Camia-şinasi-yi Tarihi-yi Devlet ve Nisbet-i An ba Münasebat-ı İctimai-Tevlidi-yi İran der asr-ı Hace Nizamülmülk." *Faslname-yi Devlet-Pejuhi, Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 1/4, (1394): 50-51.

101 Muhammed Dehkanî, *Berresi-yi Tatbiki-yi Revadari-yi Mezhebi der-asr-ı Âl-i Büveyh ve Selcukiyan* (Kum: Neşr-i Edyan, 1993), 82.

102 Allahyar Hilatberi-Hasan Bastani-i Rad, "Ruyaruyi-yi Siyasi-Nizami-yi Hasan Sabbah ba Selcukiyan." *Pejuheşname-yi Ulum-i İnsani*, 51 (1385): 106.

103 Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, 189; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 83; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi-I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları),* haz. Ali Öngül (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2017), 84. Turan'ın bu konudaki yorumu için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 198.

şahitliğinden anlaşılacağı üzere, Doğu dünyasında ikinci isimler daha çok takdir ve tebcil amacıyla ortaya çıkmıştır.[104] Bunu sadece sultanlar ve vezirler ile de sınırlamamak gerekir. Mesela dönemin şairi Ebû Abdillâh Emîrü'ş-şûara Muhammed b. Abdilmelik-i Nîşâbûrî (ö.1124?), sultan Melikşah'ın "Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn" lakabından ötürü Muizzî mahlasıyla şöhret bulmuştur.[105] Melikşah'ın nedimlerinden biri olan Muizzî'nin, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra dünyanın ilimden yoksun kaldığını söylemesine bakılırsa, onun vezir ile de muhabbetinin olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr şairin, vezirin namının eserleriyle mahşere kadar yaşayacağını ifade etmesi ise, İslami gelenekte amel defterinin kapanmayacağına işaret edilen kimseler arasına onu da dâhil ettiğine delildir.[106]

Şarlman'ın veziri Alcuin'in kendisine, krala ve çevresindeki kişilere çeşitli lakaplar vazetmesindeki amacı muhtemelen hem eskiyi yâd hem de tecrübe edilen zamanı eğlenceli kılmak maksadına dönüktür. Diğer taraftan Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk "Siyasetname" adlı eserinde lakaplar ve unvanlar konusuna ayrı bir bahis açarak esasında kaygılarını dile getirmiştir.[107] Söz konusu bahiste Nizamü'l-Mülk, her şeyde olduğu gibi lakapların çokluğunun ve liyakatsiz kişilerde toplanmasının sakıncalarına değinmiş, çeşitli makam sahiplerinin kullanmaları için uygun gördüğü lakapları sıralamıştır. O ayrıca içinde "din" ve "İslam" geçen lakapların sadece âlimlere yaraşır olduğunu belirtmiştir. Her şeye rağmen vezir bu konuda, Gazneli Mahmud'un halifeden ısrarla unvan istemesine uzunca değinerek dünyada asıl önemli olanın halka ve bu vesile ile Hakk'a hizmet olduğuna vurgu yapmak istemiş olmalıdır.[108]

Şarlman'ın başdanışmanı Alcuin'in kendi zamanında İncil yasasını hâkim kılmak istemesi gibi, Nizamü'l-Mülk de Hakk'a hizmetin bu dünyada ancak şeriat ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.[109] Tıpkı Franklarda olduğu gibi, Selçuklular da mevcut yanlışlıkları ortadan kaldırma gayretini gösterdikleri sürece mülklerinin baki kalacağına inanmaktaydılar. Selçuklularda bu düşüncenin en güçlü şekilde teorisyenliğini yapan Nizamü'l-Mülk tek çıkar yolun adaletin tesisinden geçtiğini kavramış; doğal olarak zulmü devletin olmaması hâliyle eşdeğer görmüştür.[110] Yunan filozoflarından beri Nizamü'l-Mülk'ün kaleme aldığı edebi türün temel özelliği adalet

---

104 Eslami-Mühseni, "Nezaret der-Endişe-yi Siyasi-yi Hace Nizamülmülk-i Tusi", 112; Aştiyânî, *Vezaret*, 47-48. Safi de, Selçuklu vezirinin Nizamü'l-Mülk lakabını kullanan ne ilk ne de son kişi olduğunu belirtmiştir. Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam*, 44.

105 Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî." *DİA*, XXI, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 98-99.

106 Bkz. Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda ….Mersiyeler", 139-140.

107 Muhammed Rıza Hac Babayi-Mahmud Şehbendi, "İb'ad-ı Fesad ez-Didgah-ı Hace Nizamülmülk-i Tusi", *Faslname-yi Siyaset, Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, no. 2 (1391): 70.

108 Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 105-113.

109 Abbas Kadimi Kaydari-Ali Kani Zevarık, "Diger-endişi der-Siyasetname, Tahlil-i Gofteman-i Berhord ba-Muhalif der-Endişe-yi Hace Nizamülmülk", *Faslname-yi Endişe-yi Siyasi der-İslam*, no. 13 (1396): 55.

110 Neyyere Delir, "Berresi-yi İntikadi-yi Münasebat-i Hükümet ve Merdum Ara-yı Hace Nizamülmülk, ba Tekid ber Mefhum-i Adalet ve Kudret." *Faslname-yi Devlet Pejuhi*, *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 15 (1397): 57, 65.

mefhumunu ön plana çıkarmak olmuşsa da[111], Selçuklu vezirinin farklı kavimlere karşı olan hoşgörülü tutumundan ya da eseri içerisindeki adalet vurgusundan çeşitli inanç gruplarının nasiplenememiş olmaları meselenin en girift yanı gibi durmaktadır.[112]

Nizamü'l-Mülk Siyasetnamesi'nde Hanefi ve Şafi mezhebi dışındaki itikatları hiç mesabesine koymuş, hatta Şia'yı Rafızilikle açıklama yoluna gitmiş, anlattığı "Erdem" hikâyesiyle sultan Melikşah'ın da aynı düşüncede olduğunu söylemiştir.[113] Bu nokta gerçekten izaha muhtaçtır: Hem Büyük Selçukluların hem de onların mirasını büyük ölçüde devralan Anadolu Selçuklularının genel itibarıyla din politikalarına bakıldığında, Nizamü'l-Mülk'ün benimsediği tavrın bütüne teşmil edilmesi sakıncalıdır. Selçuklu vezirinin ikinci halife Hz. Ömer zamanından verdiği örnek de bizleri hakikatten uzaklaştırır.[114] Hz. Ömer'in bir valisinin kâtibinin Hristiyan olduğunu öğrenmesi üzerine verdiği tepkiyi aktaran Nizamü'l-Mülk, ikinci halifeyi zihinlere kazınan şiddet siyasetiyle anlamaya çalışmasından kaynaklanmış olmalıdır. Oysa kaynaklara bakıldığında, Hz. Ömer'in, Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın gayrimüslimlere ve İslam içindeki çeşitli fırkalara hoşgörülerini gösteren sayısız örnek bulmak mümkündür. İşte tam da bu noktada Selçuklular zamanının inanç tarihi kendinden önceki dönemlere göre farklılık gösterir. Zira bu dönemde şafi âlimlerin siyasete direkt müdahalelerine şahit olunur. Dönemin kaynağı Râvendî (ö. 1207?)'nin, Ebû Hanîfe'nin ideallerinin tamamlayıcısı olarak Selçukluları resmetmesi de aynı hassasiyetin bir yansıması gibidir.[115]

Selçuklularda din-devlet ilişkileri başlığını açan modern zamanın araştırmacılarının hemen alt başlıkta Nizamü'l-Mülk konusuna geçiş yapmaları meseleyi izah eder mahiyettedir.[116] Orta Çağ boyunca gerek Doğu gerekse Batı'da "entelektüel hayat dinle alakadardır."[117] Selçuklu vezirini kendi zamanının entelektüel hayatının merkezine yerleştirdiğimizde esasında cevaba ulaşmak çok da zor olmasa gerektir. Selçuklular, Batınilerin yaratmış olduğu tehdit nedeniyle "ahlaki bir birleşme"ye gereksinim duymuşlar, bunun için de sufi ve özellikle Sünni âlimlere açık destek vermişlerdir.[118] Vezir ise bundan bir adım öteye giderek Sünni âlimler arasında bir seçim daha yapmıştır.

Dolayısıyla Nizamü'l-Mülk'ün mutaassıp Şafiiliğini inanç bağlamından farklı bir şekilde zamanın siyasetiyle ilişkili olarak okumakta fayda vardır.[119] Kimi araştırmacıların onun mezhep

---

111 Delir, "Berresi-yi İntikadi-yi Münasebat-i Hükümet ve Merdum", 48-50.
112 Kaydari-Zevarık, "Diger-endişi der-Siyasetname", 55.
113 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 69, 115-116, 120.
114 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 119.
115 Dehkanî, *Âl-i Büveyh ve Selcukiyan,* 85-87.
116 Örneğin bkz. Sattarzade, *Selcukiyan*, 87.
117 Bu tespit için bkz. Klausner, *Selçuklularda Vezaret*, 109.
118 Klausner, *Selçuklularda Vezaret*, 110.
119 Tabatabai, *Hace Nizâmü'l-Mülk*, 39; Kaydari-Zevarık, "Diger-endişi der-Siyasetname", 43; Eslami, "Teknolojiha-yi Kudret", 4.

taassubunun sultan Melikşah'tan daha ileri olduğu hususunu sıklıkla işledikleri görülür. Melikşah'ın, Nizamü'l-Mülk yanında olduğu hâlde Bağdat'a gider iken Musa b. Cafer, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hanîfe'nin mezarlarını ziyareti sultanın inanç konusunda daha fazla hoşgörü sahibi olduğuna delil olarak gösterilir.[120] Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra vezir olması kararlaştırılan fakat sultanın da vefatıyla merasim yüzü göremeyen Şia'nın temsilcisi durumundaki Tacü'l-Mülk gibi şahısların saray çevresindeki varlığı[121], Nizamü'l-Mülk'ün kimi zaman siyasi saiklerle hareket ettiğine ve eğer varsa onun taassubunun hangi anlarda alevlendiğine dair önemli bir işaret olarak yorumlanmalıdır. Hülasa, Selçuklu vezirinin etrafında Yahudi dostlarının olduğu gibi, zehirli çörekle ölümüne sebep olmak isteyen Müslüman düşmanlarının da varlığı bilinmektedir.[122]

Adoptionistlerle mücadeleyi kraldan çok Alcuin'in üstlenmesi gibi, Batınilere karşı da sultandan ziyade Nizamü'l-Mülk'ün çabalarıyla karşı konulmaya çalışıldığı konusunda genellikle fikir birliği vardır.[123] Adoptionistlerin silahlı bir unsurdan yoksun oluşları, daha doğrusu onların yayılma temayülüne sahip bir potansiyellerinin hiç olmayışı Franklar için bir şans ise de, Batınilerin büyük bir meydan okumayla ve silahlı bir direnişle işe koyulmaları ister istemez meselenin farklı bir boyutta ele alınmasını zaruri kılmıştır. Kanaatimizce kaynaklara Nizamü'l-Mülk'ün bir Batıni fedaisinin elinden değil de bir savaşta hayatını kaybettiği kaydı düşülse idi, yine medreselerin adı onun adından mülhem değil de başka şekillerde sonraki kuşaklara taşınsa idi, bazı çevrelerin yaptığı gibi Nizamü'l-Mülk'ün isminin karşısına "Şia düşmanı" yazmak bu kadar kolay olmayacaktı. Belki yüzyıllar sonra vezir de bu şekilde damgalanacağını hesap ettiğinden, özellikle Batınilerle olan mücadeleyi devletin haklı mukabelesi olarak kayda geçirmek istemiş ve bu olayı Sasani kralı Enûşirvân (ö. 579)'ın Mazdekilere karşı tutumuyla özdeşleştirmişti.[124]

Selçuklularda vezirin adından mülhem eğitim-öğretim müesseselerinin varlığı büyük ölçüde savunma amacına matuftur. Fakat bu sadece çıkış noktası itibarıyla böyledir. Aksi hâlde Büyük Selçuklular döneminde ilmin muhafazasını salt mezhep taassubuyla açıklamak hatalı bir çıkarım olur. Zira özellikle Bağdat Nizamiye Medresesi'nin imkânları Cündişâpûr tıp okulu, Beytülhikme ve Dârülhikme'yi gölgede bırakacak cinstendir.[125] Bağdat, Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül (Taberistan) ve Musul gibi şehirlerde inşa edilen medreselerde yetişen

---

120 Dehkanî, *Âl-i Büveyh ve Selcukiyan,* 92-93.
121 Dehkanî, *Âl-i Büveyh ve Selcukiyan,* 91; Abbas İkbâl Aştiyânî, *Vezaret der-Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcuki,* neşr. M. Taki Danişpejuh-Yahya Züka (Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338), 51, 95.
122 Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divânları)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 129-30, 135.
123 Dehkanî, *Âl-i Büveyh ve Selcukiyan,* 92-93.
124 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 139 vd; Omid Behrami Niya-Seyyid Ahmed Rıza Hezri, "Caygah-ı İsmailiyye der-Ara-yı Hace Nizamülmülk ve Gazali." *Faslname-yi İlmi Pejuheşname-yi Tarih-i İslam*, 9/33 (1398): 83; Ekberi, "Hace Nizamülmülk-i Tusi", 22.
125 Muhammed Bagestani Kuzeger, "Tesir-i Sebk-i Müdüriyet-i Nizamiyyeha der-asr-ı Hace Nizamülmülk ber Ceryanha-yı Müdüriyeti Hakim ber-ilm der-Temeddün-i İslami." *Tarih ve Ferheng*, 50/2, 101 (1397): 32-33.

bürokratlar devletin çeşitli kademelerinde görev almışlardır.[126] Ancak adı geçen medreselerde Şafilere ve Eşarilere sergilenen muhabbet kısa süreli olmamış, hatta bu mezhep siyaseti Zengiler ve Eyyubiler tarafından da örnek alınmıştır.[127] Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, Büyük Selçukluların zevalinden otuz yıl kadar sonra bu topraklara gelmiş olmasına rağmen, Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'ni ziyaretinde Şafilerin baskın rolüne dikkat çekmiş, bu kurumlar için yörenin "onur kaynağı" yorumunda bulunmuştur.[128] Bu medreselerde Ebû İshak eş-Şirazî (ö. 1083), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İmam Gazzali ve daha birçok âlim dersler vermişlerdir. Kimi araştırmacılarca ücretli öğretmenliğin ilk örneği de bu kurumlarda tatbik edilmiştir. Nizamiyeler konusunda müphem noktalar bulunmasına rağmen, müderrislerin kıyafetlerine varıncaya kadar bazı detaylar kaynaklar tarafından zikredilmiştir.[129]

Tıpkı Nizamiyeler gibi, vezirin adını yüzyıllar sonrasına taşıyan diğer bir hamlesi de iktâ sistemi üzerinde yaptığı kalıcı tesirdir. Nizamü'l-Mülk, belki daha önce de örnekleri görülen askerî iktâ sistemini organize ederek haklı olarak bu konuda bir reformist olarak anılmıştır.[130] Kendisinden önce ve kendisinden sonra siyasetname türü eserler kaleme alan birçok şahıs bulunmasına rağmen, bu edebi türün de Nizamü'l-Mülk adıyla özdeşleşmiş olması ilginçtir.[131] Kimi araştırmacılara göre, İran'ın İslamlaşmasından sonra geçen 1400 senede Selçuklu veziri nispetinde bu topraklara karakter bırakan bir kişi olmamıştır.[132]

"Herkes bir şey bilir, biri daha çok biri daha az bilir; birinin ilmi vardır, tatbik etmemiştir; birinin hem ilmi vardır, hem de tatbik etmiştir, tecrübe etmiştir. Mesela, biri derdin, bir hastalığın ilacını okumuş olduğu kitaptan arar ve bütün ilaçların adını ezbere bilir. Sonra biri bütün bu ilaçların adlarını bilmekle kalmamış, tedavi eylemiş, defalarca tecrübe etmiştir."[133] Nihayet-i kelam, yukarıdaki sözlerin sahibi olan Nizamü'l-Mülk'e bir lakap daha eklemek icap etse idi, şüphe yok ki o işin ehli bir "hekim" olurdu.

Kaynaklar Nizamü'l-Mülk ve Melikşah arasında gizliden gizliye süren ve bazen kendisini en belirgin şekilde görünür kılan birden fazla anlaşmazlık örneğinden bahsetmiş olsalar da,

---

126 Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiîyye el-Kubrâ* IV, tahk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulî (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1334), 313; Ömer Enver ez-Zebdanî, *el-Vezirü's-Selcukî Nizâmü'l-Mülk* (Dımaşk: Darü'l-Asmai, 1438), 133; Golam-Reza Muntazeri, "Ferheng-i İslami ve Nihadha-yı Amuzeşi der-Asr-ı Selcukiyan." *Pejuheşname-yi Tarih*, 5/17 (1388): 192-195.

127 Kuzeger, "Tesir-i Sebk-i Müdüriyet-i Nizamiyyeha", 37-38.

128 İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2008), 160-161, 167.

129 Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017), 142-144, 152, 179 vd. Ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), 347 vd.

130 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef & Ahmet Annaberdiyev) (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 327.

131 Kimi araştırmacılar Selçuklu vezirinin bu eserini Siyasetname'den ziyade *sitemname* nazarından yorumlamışlardır. Bkz. Songül Mecit, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, çev. Özkan Akpınar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 38-39. Peacock da eserin bütününe dair şu tespitte bulunmuştur: "Siyasetname, 'yapısal çelişkiler' ve 'örtük ironiler' ile dolu, karmaşık bir retorik çalışma olduğundan, düz okunmaması gerekir." A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 126.

132 Behram Ehvan Kazımi, "Adalet ve Hod-kamegi der-Endişe-yi Siyasi-yi Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 54 (1380): 7.

133 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 66.

Selçuklu vezirinin isabetli reçeteleri herhâlde bir makale hacminden daha fazlasını hak eder. Ancak vezirin "mühim göreve doğru adam" tercihindeki başarısını ileriye doğru okumak ne kadar sağlıklıdır! Örneğin Sallâbî, sultan Melikşah'ın Aksungur'u 1087'de Halep valiliğine atamasını ileriye dönük olarak okumuş ve bunu Nizamü'l-Mülk'ün "işi ehline veriniz" uyarısıyla izah ederek İmamüddin Zengi, Nureddin Mahmud Zengi ve Selahaddin Eyyubi'ye gelinceye kadar bir zincir oluşturmuştur![134] Ayrıca Sallâbî'nin "Nizamü'l-Mülk vezir olmadan önce Selçuklu Devleti'nde işler düzensizdi. …çürüme sirayet etmişti" şeklindeki tespitlerinin de izahı güçtür.[135] Sallâbî gibi araştırmacılar Nizamü'l-Mülk'ü tebcilde ne derece aşırıya kaçmışlarsa, Batıniler konusuna biraz daha fazla sempatiyle yaklaşanların gözünde de vezir "yeminli İsmaili düşmanı" olarak görülmüştür.[136] Daftary'e göre Nizamü'l-Mülk, dünyada anti-İsmaili kampanyasının mimarıdır.[137] Bu yaklaşım da şüphesiz Sallâbî'nin oluşturduğu zincirden farksızdır.

Sonuç

Karşılaştırmalı tarihin bir örneği olarak sunulan bu çalışma, belki de daha evvel yan yana gelmesi uzak ihtimal bulunan iki ismi (Alcuin ve Nizamü'l-Mülk) birbirine yakınlaştırma çabasının bir ürünüdür. Bu yönüyle makale yazarı, hükümdarların kaç kişiyle nereye harbe çıktıkları gibi doyurucu bilgiler vermediğinden derdini en az hata ile anlatabilme şansına sahip bulunmamaktadır. Ancak hatalı ve anlamsız görülebilecek de olsa risk içeren bu teşebbüsün, her eserde aynı hükümdarları aynı seferlere çıkarmaktan daha az masraflı bir tarafının olduğu ortadadır.

Alcuin ve Nizamü'l-Mülk, Orta Çağ içerisinde adları en az sultanlar kadar şöhret bulmuş bilge danışmanlardır. İlki, makalede ele alınan konulardan da fark edileceği üzere modern zamanın araştırmacılarınca bir *hümanist*; ikincisi ise özellikle müesseseleşme yolunda attığı adımlardan ötürü bir *reformist* olarak takdir edilmiştir.

Makalede seçilen örnekler elbette bir yönüyle tartışmaya muhtaç olarak görülebilir. Bu belki de makalede birkaç yerde tekrarlanan "Alcuin daha sivil, Nizamü'l-Mülk ise daha siyasi" bir görüntü arz eder yaklaşımı üzerine olabilir. Selçuklu vezirinin adıyla anılan medreselerdeki rolünü ve sufilerle ilişkilerini biraz daha görünür kılmakla, kısmen onun sivil tarafı güçlü hâle

---

[134] Sallâbî, *Selçuklular,* 135-136. Sallâbî'nin kaynağı için bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye*, 290-291.
[135] Sallâbî, *Selçuklular,* 139.
[136] Bkz. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 143; Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, çev. Özgür Çelebi (Ankara: Yurt Yayınları, 2008), 46.
[137] Daftary, *Alamut Efsaneleri*, 62.

getirilebilirdi. Fakat bu gereksiz çaba, mezkûr medreselerin açılış gayesini de daha fazla sorgulamayı beraberinde getirirdi.

Diğer taraftan, Orta Çağ'da din-devlet ilişkilerini illa ki somutlaştırarak anlamlandırmak manasız bir arayıştır. Papalık ve hilafet kurumlarının tarih boyunca tecrübe ettikleri gelişime vakıf olan bizler, adı geçen devletlerin idarecilerinin sadece kendilerinden önce bu müesseselerin serencamı hakkında bilgi sahibi oldukları (belki bugün bizler kadar bile değil) gerçeğini çoğu zaman unuturuz. Nizamü'l-Mülk'ün halife-sultan yakınlığı için sarf ettiği çabaya kıyasla, makalede Alcuin'in papa-kral yakınlığı adına daha fazla mesai harcamış olduğu görülür. Yine Nizamü'l-Mülk'ün Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde iki taraf arasındaki irtibatı sağlamada, belki protokol kuralları gereği aktif rol aldığı başka örnekler de sunulabilir. Ancak bu da vezir ve sultanın ölümlerinin hangi seferde gerçekleştiği sualini daha gür bir şekilde bize hatırlatır.

Düşmanın her çağda şeytanlaştırılmasından, kendi zamanlarında Alcuin ve Nizamü'l-Mülk de nasiplerini almış gibi görünüyor. Adoptionistlerin gözünde Alcuin; Batıniler nazarında ise Nizamü'l-Mülk bir anlamda "çıbanbaşı" mevkiini tutmuşlardır. Fakat Alcuin ve Nizamü'l-Mülk'ün de düşmanları için genellemeler yaptıkları bilinmeyen bir şey değildir. Alcuin Adoptionistleri eski heretik gruplara benzetirken; Nizamü'l-Mülk de Batınileri Mazdekilere, Karmatilere vb. gönderme yaparak anlamlandırmaya çalışmıştır. Makalenin hacmini aşacağı düşünülerek bu konuya temas edilmemişse de, mezkûr çağda "düşman ilan etme süreçleri" üzerine (hem iktidar merkezli hem de muhalif olarak konumlanan yapılar nazarından) karşılaştırmalı olarak belki başka çalışmalar ele alınmalıdır.

Son olarak, Alcuin-Şarlman ve Nizamü'l-Mülk-Melikşah örnekleri daha başka birçok devlette şahit olunan bir durumu, yani güçlü karakterlerin ardında büyük bir boşluk bıraktıkları gerçeğini bizlere hatırlatır. Nizamü'l-Mülk ve Melikşah'ın ölümlerinden sonra Selçuklular ve onların büyük oranda temsil ettikleri İslam dünyasının yaşadığı itibar kaybı Avrupa'da tecrübe edilenden daha derindir ve sorgulanmaya muhtaçtır.

Kaynakça

Agacanov, S. G. *Oğuzlar.* çev. Ekber N. Necef & Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Ahmed b. Mahmud. *Selçuknâme.* haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Ahmed-zade, Muhammed Emir. "Camia-şinasi-yi Tarihi-yi Devlet ve nisbet-i An ba Münasebat-ı İctimai-Tevlidi-yi İran der asr-ı Hace Nizamülmülk." *Faslname-yi Devlet-Pejuhi, Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi* 1, no.4 (1394): 39-80.

Ak-kala, Alî Saferî. "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi." Çev. Osman G. Özgüdenli. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (2014): 203-214.

Alberi, Mary. "'The Better Paths of Wisdom': Alcuin's Monastic 'True Philosophy' and the Worldly Court", *Speculum* 76, no. 4 (2001): 896-910.

Alberi, Mary. "The Evolution of Alcuin's Concept of the *Imperium Christianum*." *The Community, the Family and the Saint: Patterns of Power in Early Medieval Europe,* ed. J. M. Hill-M. Swan, 3-17. Turnhout: Brepols, 1998.

Allott, Stephen. *Alcuin of York*. York: The Ebor Press, 1987.

Asmussen, J. P. "Christians in Iran." *Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods* 3, no. 2, ed. Ehsan Yarshater, 942-949. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Aştiyânî, Abbas İkbâl. *Vezaret der-Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcuki*. neşr. M. Taki Danişpejuh-Yahya Züka. Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338.

Bagestani Kuzeger, Muhammed. "Tesir-i Sebk-i Müdüriyet-i Nizamiyyeha der-asr-ı Hace Nizamülmülk ber Ceryanha-yı Müdüriyeti Hakim ber-ilm der-Temeddün-i İslami." *Tarih ve Ferheng* 50/2, no. 101 (1397): 27-44.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Behrami Niya, Omid-Hezri & Seyyid Ahmed Rıza. "Caygah-ı İsmailiyye der-Ara-yı Hace Nizamülmülk ve Gazali." *Faslname-yi İlmi Pejuheşname-yi Tarih-i İslam* 9. No.33 (1398): 77-96.

Berkey, Jonathan P. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East 600-1800.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Brown, Peter. *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000.* Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.

Bullough, Donald A. *Alcuin: Achievement and Reputation. Being Part of the Ford Lectures Delivered in Oxford in Hilary Term 1980.* Leiden: Brill, 2004.

Bundârî. *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al 'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi.* Çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Cavadini, John. "The Sources and Theology of Alcuin's 'De Fide Sanctae et Indıvıduae Trinitatis.'" *Traditio,* 46 (1991): 123-146.

Chazelle, Celia & Burton Van Name Edwards. "Introduction: The Study of the Bible and Carolingian Culture." *The Study of the Bible in the Carolingian Era*, ed. Celia Chazelle & Burton Van Name Edwards, 1-16. Turnhout: Brepols, 2003.

Choy, Renie S. *Intercessory Prayer and the Monastic Ideal in the Time of the Carolingian Reforms*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Collins, Roger. *Early Medieval Europe 300-1000.* London: Macmillan Press, 1991.

Costambeys, Marios-Innes & Simon Matthew-MacLean. *The Carolingian World.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Daftary, Farhad. *Alamut Efsaneleri.* çev. Özgür Çelebi. Ankara: Yurt Yayınları, 2008.

Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi.* çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Davis, Jennifer R. *Charlemagne's Practice of Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

de Jong, Mayke. "Alcuin and the Formation of Intellectual Elite." *Alcuin of York: Scholar at the Carolingian Court*, ed. L. Houwen and A. McDonald, 45-77. Groningen: Forsten Pub., 1998.

de Jong, Mayke. "Carolingian Monasticism: The Power of Prayer." *The New Cambridge Medieval History*, 2, ed. Rosamond McKitterick, 622-653. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

de Menasce, J. P. "Zoroastrian Pahlavi Writings." *Cambridge History of Iran, The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, 3, no. 2, ed. Ehsan Yarshater, 1166-1196. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Dehkanî, Muhammed. *Berresi-yi Tatbiki-yi Revadari-yi Mezhebi der-asr-ı Âl-i Büveyh ve Selcukiyan*. Kum: Neşr-i Edyan, 1993.

Delir, Neyyere. "Berresi-yi İntikadi-yi Münasebat-i Hükümet ve Merdum Ara-yı Hace Nizamülmülk, ba Tekid ber Mefhum-i Adalet ve Kudret." *Faslname-yi Devlet Pejuhi*, *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 15 (1397): 41-76.

Diem, Albrecht. "The Emergence of Monastic Schools: The Role of Alcuin." *Alcuin of York: Scholar at the Carolingian Court*, ed. L. Houwen and A. McDonald, 27-44. Groningen: Forsten Pub., 1998.

Ehvan Kazımi, Behram. "Adalet ve Hod-kamegi der-Endişe-yi Siyasi-yi Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 54 (1380): 5-27.

Einhard. "The Life of Charlemagne." *Charlemagne's Courtier The Complete Einhard.* ed. and trans. Paul Edward Dutton. Peterborough: Broadview Press, 2006.

Ekberi, Emir. "Tesir-i Nigerişha-yi Bastani ber Endişeha-yi Siyasi-yi asr-ı Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Faslname-yi İlmi-Pejuheşi-yi Tarih* 2, no. 7 (1386): 9-43.

Eslami, Ruhullah. "Teknolojiha-yi Kudret der-Siyasetname-yi Hace Nizamülmülk." *Costarha-yi Siyasi-yi Muasır, Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi* 4, no. 4 (1392): 1-26.

Eslami, Ruhullah-Mühseni Hüseyin. "Nezaret der-Endişe-yi Siyasi-yi Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Faslname-yi Camia-şinasi-yi Siyasi-yi İran* 3, no. 2 (1399): 103-129.

Fichtenau, Heinrich. *The Carolingian Empire: The Age of Charlemagne.* trans. Peter Munz. New York: Harper Torchbooks, 1964.

Fox, Michael. "Alcuin the Exegete: The Evidence of the *Quaestiones in Genesim.*" *The Study of the Bible in the Carolingian Era,*. ed. Celia Chazelle-Burton Van Name Edwards, 39-60. Turnhout: Brepols, 2003.

Furuzani, Seyyid Ebu'l-Kasım. *Selcukiyan ez-Ağaz ta-Fercam.* Tahran: Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-i İnsani-yi Danişgahha, 1394.

Ganz, David. "Theology and the Organisation of Thought." *The New Cambridge Medieval History* 2, ed. Rosamond McKitterick, 758-785. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Garrison, Mary. "Divine Elections for Notions: A Difficult Rhetoric for Medieval Scholars." *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*, ed. Lars Boje Mortensen, 275-314. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006.

Garrison, Mary. "The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne." *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ed. Y. Hen-M. Innes, 114-161. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Garrison, Mary. "The Social World of Alcuin: Nicknames at York and at the Carolingian Court." *Proceedings of the Third Germenia Latina Conference*, ed. L. A. J. R. Houwen-A. A. MacDonald, 59-79. Groningen: Egbert Forsten, 1998.

Gökmen, Gökhan. "Emîr Muʿizzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler." *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, no. 26 (2019): 131-148.

Hac Babayi. Muhammed Rıza-Şehbendi, Mahmud, "İb'ad-ı Fesad ez-Didgah-ı Hace Nizamülmülk-i Tusi." *Faslname-yi Siyaset*, *Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi*, 2 (1391): 59-75.

Hasaneyn, Abdünnaim Muhammed. *İran ve'l-Irak fi'l-asri's-Selcuki.* Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1982.

Hen, Yitzhak. *Roman Barbarians: The Royal Court and Culture in the Early Medieval West.* New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Hilatberi, Allahyar & Hasan Bastani-i Rad. "Ruyaruyi-yi Siyasi-Nizami-yi Hasan Sabbah ba Selcukiyan." *Pejuheşname-yi Ulum-i İnsani*, 51 (1385): 99-118.

Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye.* çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

İbn Al-Adim, Kâmâl Al-Din. *Buğyat At-Talab Fi Tarih-i Halab.* yay. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

İbn Kesîr. *El Bidâye ve'n-Nihâye* 12. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000.

İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.

İbnü'l-Cevzî. *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem (Selçuklular).* çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târîh* X. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbnü'l-Verdî. *Selçuklular.* çev. Mustafa Alican. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Kaczynski, Bernice M. "Edition, Translation and Exegesis: The Carolingians and the Bible." *The Gentle Voices of Teachers: Aspects of Learning in the Carolingian Ages*, ed. Richard E. Sullivan, 171-185. Columbus: Ohio State University Press, 1995.

Karaismailoğlu, Adnan. "Muizzî." *DİA* XXXI, 98-99. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Kaydari, Abbas Kadimi & Ali Kani Zevarık. "Diger-endişi der-Siyasetname, Tahlil-i Gofteman-i Berhord ba-Muhalif der-Endişe-yi Hace Nizamülmülk." *Faslname-yi Endişe-yi Siyasi der-İslam*, 13, (1396): 37-68.

Kazvinî, Hamdullâh Müstevfî. *Târîh-i Güzide.*, neşr. A. Nevaî. Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emir-Kebir, 1394.

Klausner, Carla L. *Selçuklularda Vezaret.* çev. M. F. Baş-S. Tarifci. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

Marenbon, John. *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre: Logic, Theology and Philosophy in the Early Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Mayr-Harting, Henry. "Alcuin, Charlemagne and the Problem of Sanctions." *Early Medieval Studies in Memory of Patrick Wormald*, ed. Stephen Baxter, Catherine E. Karkov, Janet Nelson and David Pelteret, 207-218. Aldershot: Ashgate, 2009.

McKitterick, Rosamond. "England and the Continent." *The New Cambridge Medieval History*, 2, ed. Rosamond McKitterick, 64-84.Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

McKitterick, Rosamond. *History and Memory in the Carolingian World*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

McKitterick, Rosamond. *The Carolingians and the Written Word.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

McKitterick, Rosamond. *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751-987*. London: Longman, 1983.

Mecit, Songül. *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*. çev. Özkan Akpınar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Mehmed Şerafeddin. "Fatimiler ve Hasan Sabbah." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*. Yıl 1, no. 4 (1926): 1-44.

Mehmed Şerafeddin. "Sencer ve Gazali." *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, no. 1 (1925): 39-57.

Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Meşhedi, Ali & Gani Kelelu, Jale, "Deh Ferman-ı Mali-yi İslami; Teemmüli ber Berhi Kavaid ve Usul-i Nizam-i Mali-yi İslami ber Esas-ı Siyasetname-yi Nizamülmülk." *Pejuheşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi* 2, no. 3 (1399): 292-321.

Mirhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. *Ravzatu's Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Muntazeri, Golam-Reza. "Ferheng-i İslami ve Nihadha-yı Amuzeşi der-Asr-ı Selcukiyan", *Pejuheşname-yi Tarih* 5, no. 17 (1388): 185-208.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi-I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*. haz. Ali Öngül. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2017.

Mürselpur, Muhsin & Hüseyin Şir Muhammedi. "Tesir-i Enderzha-yi Ardeşir-i Sasani ber Siyasetname-yi Hace Nizamülmülk." *Mecelle-yi Mütalaat-ı İrani* 16, no. 32 (1396): 167-179.

Nizâmü'l-Mülk. *Siyâset-Nâme*. haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2017.

Özaydın, Abdülkerim. "Benî Cehîr." *DİA* V, 447-449. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Özgüdenli, Osman G. *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Peacock, A. C. S. *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Phelan, Owen M. *The Formation of Christian Europe: The Carolingians, Baptism, and the Imperium Christianum*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Piri, Muhammed Rıza & Mahbub Mehdeviyan. "Muizzi ve Mesele-yi Meşruiyet-i Melikşah." *Pejuheş-i Tarihname-yi İran ba'd ez-İslam* 19 (1398): 49-68.

Poursharіati, Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London: I.B.Tauris, 2008.

Raşid al-Din Fazlallah. *Cami' al-Tavarih* II/5. yay. Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr* I. çev. Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Riche, Pierre. *Daily Life in the World of Charlemagne*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1978.

Safi, Omid. *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006.

Sallâbî, Ali Muhammed. *Selçuklular, Batıni Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu.* çev. Ş. Şenaslan-N. Salihoğlu. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.

Sarafrazi, Abbas. "Tesir-i Siyasetname-yi (Siyerü'l-Müluk) Hace Nizamü'l-Mülk ber-Sahtar-i Hükümet-i Selcuki." *Mecelle-yi Pejuheşha-yı Tarihi-i İran ve İslam* 13 (1392): 57-72.

Sattarzade, Malihe. *Selcukiyan (K. 431-590).* Tahran: Sazman-ı Mutalaa ve Tedvin-i Kütüb-i Ulum-i İnsani-yi Danişgahha, 1392.

Sıbt İbnu'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân (Selçuklular).* çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Stone, Rachel. *Morality and Masculinity in the Carolingian Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Sullivan, Richard E. "The Context of Cultural Activity in the Carolingian Age." *The Gentle Voices of Teachers: Aspects of Learning in the Carolingian Age*, ed. Richard E. Sullivan, 51-105. Columbus: Ohio State University Press, 1995.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtu'ş-Şâfiîyye el-Kubrâ* IV, tahk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulî. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1334.

Şebânkâreî, Muhammed bin Ali bin Muhammed. *Mecmaʿu'l-ensab fi't-tevârîh.* tash. Mir Haşim Muhaddis. Tahran: İntişarat-ı Emir-Kebir, 1363.

Tabatabai, Seyyid Cevad. *Hace Nizâmü'l-Mülk*. Tahran: Behzad, 1375.

Tural, Murat. "Adoptianizmin Ortaya Çıkışı ve Alcuin'in Adoptianizm Karşıtı Faaliyetleri." *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15, no. 1 (2020): 25-33.

Tural, Murat. "Büyük Selçukluların İnhitatında Nizam'ül-Mülk'ün Oğulları Faktörü." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, no. 67 (Mart 2020): 99-116.

Tural, Murat. "Şarlman Zamanında Hristiyanlığın Yayılışı: Çifte Kılıç Mı, Gönül Dili Mi?" *History Studies* 12, no. 3 (2020): 1217-1231.

Tural, Murat. *Selçuklular ve Franklar İslam'ın Kılıcı ve Hristiyanlığın Çekici*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Valerie, L. *Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World*, Ithaca: Cornell University Press, 2009.

Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî. *Selçuknâme*. çev. Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.

Zebdanî, Ömer Enver. *el-Vezirü's-Selcukî Nizâmü'l-Mülk*. Dımaşk: Darü'l-Asmai, 1438.

Zerrinkûb, Abdülhüseyin. *Tarih-i İran ba'd ez-İslam*. Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emir-Kebir, 1394.